

ENKELE ASPECTEN VAN DE DEENSE LANDBOUW
Verslag van een studiereis naar Denemarken

Rapport No. 367

L 1
367 B

Mei 1961

244365

61/696

63.3.28/489
e/

INHOUD

	Blz.
WOORD VOORAF	3
HOOFDSTUK I	INLEIDING EN ENKELE ALGEMENE GEGEVENS
§ 1. Inleiding	4
§ 2. Enkele algemene gegevens	5
HOOFDSTUK II	ONTWIKKELING VAN DE BEDRIJFSGROOTTESTRUCTUUR EN DE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING
§ 1. Inleiding	8
§ 2. Oppervlakte cultuurgrond	8
§ 3. Aantal en grootte van de bedrijven	9
§ 4. De agrarische beroepsbevolking	11
§ 5. De oppervlakte per man	13
§ 6. Aantal mannelijke medewerkers per bedrijfshoofd	14
HOOFDSTUK III	HET STRUCTUURBELEID
§ 1. Inleiding	15
§ 2. De situatie vóór 1780	15
§ 3. De periode 1780-1850	16
§ 4. De ontwikkeling na 1850	17
§ 5. Het beleid en de structuur	21
HOOFDSTUK IV	DE AGRARISCHE JONGEREN
§ 1. De beroepskeuze	23
§ 2. Beweeglijkheid van de factor arbeid en de bedrijfsoverneming	26
§ 3. Het landbouwonderwijs	29
HOOFDSTUK V	DE LANDARBEIDERS
§ 1. Het aantal landarbeiders	32
§ 2. Lonen en arbeidsvoorwaarden	33
§ 3. Grondgebruik en huisvesting	34
§ 4. Vakopleiding	35
HOOFDSTUK VI	BEDRIJFSECONOMISCHE ASPECTEN
§ 1. Inleiding	36
§ 2. Het produktieplan	37
§ 3. De financiële resultaten	41
§ 4. De produktiviteit van de Deense en de Nederlandse landbouw	45
HOOFDSTUK VII	TOEKOMSTPERSPECTIEF
	48
BIJLAGEN	51

WOORD VOORAF

Het streven bestaat de door het L.E.I. te verrichten onderzoekingen neer te leggen in werkprogramma's die bij voorkeur enkele jaren omvatten. De inhoud van de werkprogramma's voor de komende jaren wordt voor een groot deel bepaald door de huidige problematiek. Voor een efficiënte planning van het onderzoek is een wat bredere oriëntatie echter van groot belang; niet alleen wat de aard, doch ook wat de methode van het onderzoek betreft.

Om deze reden hebben vier medewerkers van het L.E.I. in september 1960 een studiereis naar Denemarken en Zweden gemaakt. De aandacht was in het bijzonder gericht op het onderzoek naar de structuur van de landbouw, de daarbij gebruikte methoden van onderzoek en de eventueel bestaande plannen voor toekomstig onderzoek.

Hoewel de opzet van de reis in eerste instantie bedoeld was als een interne oriëntering, wordt - gezien de grote verschillen die er tussen Denemarken en Nederland in velerlei opzicht bestaan - in dit rapport een aantal belangrijke structuurelementen nader geanalyseerd, terwijl voorts aandacht wordt geschonken aan enkele bedrijfseconomische aspecten.

Het programma voor de reis naar Denemarken werd opgesteld in overleg met de Nederlandse landbouwwattaché in Kopenhagen. Aan jhr.ir. G.E. van Suchtelen en zijn medewerker, ir. J.D. Westenberg, is grote dank verschuldigd voor hun medewerking.

Bij de verschillende personen en instellingen, die werden bezocht (zie bijlage 1) was de ontvangst zeer gastvrij, terwijl zonder enige terughoudendheid gegevens werden verstrekt.

Aan de studiereis werd deelgenomen door de heren dr. M.A.J. Visser (Hoofd van de afdeling Streekonderzoek), ir. A. Eriks (afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw), drs. R. Rijnveld (afdeling Streekonderzoek) en ir. S. van Veen (afdeling Streekonderzoek).

DE ADJUNCT-DIRECTEUR,

(Dr. A. Maris)

HOOFDSTUK I

INLEIDING EN ENKELE ALGEMENE GEGEVENS

§ 1. In l e i d i n g

"It is always difficult to write about Danish farming without stringing together a dozen superlatives". Met deze zin begint P. Lamartine Yates zijn beschrijving van de landbouw in Denemarken¹⁾. Hij wijst erop dat de landbouw er in vergelijking met die in andere Europese landen in tal van opzichten een voorsprong bezit, o.a. wat betreft de ontwikkeling van het coöperatiewezen, de beschikbare kredietfaciliteiten, de verkavelingstoestand, de bedrijfsgrootte-structuur, de produktie per man en de kostprijs van melk en bacon.

Yates staat met zijn beschouwing over de Deense landbouw echter niet alleen. Zo stelde Maris in 1958 vast, dat de per man beteelde oppervlakte er 9,1 ha. bedroeg²⁾. Deze oppervlakte is slechts groter in Frankrijk (9,7) en Engeland (15,2). Nederland blijft met 5,2 ha per man een heel eind achter. De grotere produktie per man die door Yates werd genoemd gaat dus blijkbaar samen met een grotere per man beteelde oppervlakte dan hier te lande. In een recente publikatie van het International Labour Office heet het "The outstanding feature of Danish agriculture is its level of labour productivity, the highest in continental Europe"³⁾. Deze hoge arbeidsproduktiviteit gaat samen met het feit, dat er in Denemarken slechts enkele inkomens- en prijsgaranties bestaan en de sterk op export gerichte produktie in het algemeen tegen de prijzen op de wereldmarkt moet worden afgezet.

De relatief gunstige positie van de Deense landbouw stoelt voor een belangrijk deel op een gunstige structuur van de landbouw. Een van de belangrijkste doeleinden van de studiereis was dan ook vast te stellen in hoeverre de structurele omstandigheden in Denemarken beter zijn dan in Nederland en wat de oorzaken zijn geweest die tot deze betere structuur hebben geleid. In dit verband is de aandacht vooral gericht geweest op de verschillen in bedrijfsgrootte, de ontwikkeling en omvang van de agrarische beroepsbevolking, de beroepskeuze en het onderwijs van de jongeren en het structuurbeleid in de landbouw. Bovendien is getracht een indruk te krijgen van de verschillen in bedrijfstype en daarmee samenhangend de verschillen in bedrijfsuitkomsten en arbeidsproduktiviteit.

- 1) P. Lamartine Yates: "Food, Land and Manpower in Western Europe", Londen, 1960, blz. 106-107.
- 2) A. Maris: "The efflux of labour from agriculture in Europe, especially for the E.E.G.-countries", Netherlands Journal of Agricultural Science, 1958. Vol. 6, No. 4.
- 3) "Why labour leaves the land", International Labour Office, Geneva 1960, blz. 45.

De studiereis naar Denemarken werd gemaakt in aansluiting aan een soortgelijke reis naar Zweden. Over Zweden zal op andere wijze verslag worden uitgebracht, aangezien deze reis gedeeltelijk werd gecombineerd met een andere Nederlandse groep, die toevalligerwijs op hetzelfde tijdstip in Zweden vertoefde. 1)

§ 2. Enkele algemene gegevens

a. Klimaat

Het klimaat in Denemarken verschilt slechts weinig van het Nederlandse. De zomers zijn er tamelijk koel en vochtig; strenge winters komen betrekkelijk weinig voor. Juli is de warmste maand en heeft een gemiddelde temperatuur van 16°C . (Nederland $17,2^{\circ}\text{C}$.) tegenover $-0,1^{\circ}\text{C}$. in de koudste maand, februari (Nederland 23°C .). De gemiddelde jaarlijkse neerslag bedraagt ongeveer 620 mm (Nederland 755 mm). In de voorzomer is het veelal tamelijk droog en kunnen lange droogteperioden optreden, terwijl augustus en september evenals in Nederland zeer vochtig zijn.

b. De bodem

Denemarken is een van de kleinere landen van Europa met een totale oppervlakte van 43000 km^2 , dit is 19% meer dan Nederland. Het land bestaat uit het schiereiland Jutland met $2/3$ van de oppervlakte en bovendien nog 100 eilanden die gezamenlijk $1/3$ van de oppervlakte beslaan; Seeland en Funen zijn veruit de grootste.

Denemarken is evenals Nederland een vrij vlak land. Het hoogste punt reikt tot 200 m boven zeeniveau, hetgeen 100 meter lager is dan het hoogste punt in Nederland. Er zijn echter in Denemarken weinig delen die zo vlak zijn als het Nederlandse polderland; het grootste deel van Denemarken heeft een zwak glooiend landschap.

De grondsoorten lopen er nogal uiteen zoals de kaart laat zien. Het grootste deel van het land is bedekt met moreneleem, dat afgezet is in de drie ijstijden, welke Denemarken heeft gekend. Dit leem is zeer variabel van zwaarte en bevat vaak veel stenen. De grond varieert van lichte zandgrond in Midden- en West-Jutland tot klei in Oost-Jutland en de eilanden.

De moreneleem is bij een voldoende bemesting een uitstekend bruikbare cultuurgrond. Hoewel de grond op zichzelf gewoonlijk voldoende vochthoudend is, treedt door de hoogteverschillen incidenteel droogteschade op. De ontwatering liet vroeger veel te wensen over. Daarom heeft men belangrijke oppervlakten gedrainéerd. Zo is op de eilanden ongeveer de helft en op Jutland 20 à 30% van het land van drainage voorzien.

1) Verslag van een studiereis naar Zweden van 24 augustus tot 3 september 1960, uitgegeven door de Cultuurtechnische Dienst (publikatie binnenkort).

Door het smeltwater van de gletschers werd in West-Jutland diluviaal zand afgezet, waarop zich een heidevegetatie ontwikkelde. Deze gronden zijn op grote schaal ontgonnen door de Deense Heidemaatschappij. Langs de westkust vindt men ten zuiden van Esbjerg zeeklei. Verder bestaat de kust uit een duinformatie. Verspreid over Jutland komt ook veen voor.

c. Bodemgebruik

De grond wordt in Denemarken vooral voor de landbouw gebruikt, nl. 77% van de totale oppervlakte (zie tabel 1). Dit percentage ligt hoger dan in Nederland waar het 71% bedraagt. De oppervlakte cultuurgrond, die 3.100.000 ha bedraagt is 700.000 ha groter dan die van Nederland. Ook de oppervlakte bossen, hei, duinen en hakhout is er groter dan in Nederland. In ons land wordt echter een groter gedeelte van de totale oppervlakte in beslag genomen door meren, rivieren, dijken, wegen, bebouwing, enz.

Tabel 1

INDELING VAN DE TOTALE OPPERVLAKTE GROND

	Denemarken	Nederland
Cultuurgrond	76,9%	70,6%
Bossen en wouden	9 %	7,4%
Hei, duinen en hakhout	9 %	6,6%
Meren en rivieren	1,4%	15,4%
Bebouwing	3,7%	
Totaal	100 %	100 %

d. Bevolking

De bevolking van Denemarken bedroeg in 1959 4.532.000 zielen, tegenover 11.417.000 in Nederland in hetzelfde jaar. Dit verschil in aantal komt ook tot uitdrukking in het aantal inwoners per km²; in Denemarken was dit cijfer 105 en in Nederland 352.

De groei van de bevolking in Denemarken blijkt uit de indexcijfers van tabel 2. Van 1901 tot 1959 is de bevolking in Denemarken met 75% toegenomen tegenover een toeneming in Nederland van 125%. De bevolkingsgroei in Nederland is dus aanmerkelijk groter; in de laatste jaren bedroeg de bevolkingstoename in Nederland 1,1% en in Denemarken 0,6%. Het geboortenoverschot in Denemarken was in 1959 8,6 per 1.000 inwoners en in Nederland 13,7.

De totale landbouwbevolking (incl. kinderen en niet-werkenden) vertoonde in de periode 1901-1959 een toeneming in de eerste decennia, gevolgd door een afnemende in de periode na 1930. Hierdoor nam de agrarische bevolking met 23% af, terwijl de "overige bevolking" in dezelfde periode vermeerderde tot 231% van de omvang in 1901. Als gevolg van het een en ander daalde het percentage van de agrarische bevolking in de totale bevolking in Dene-

Tabel 2

ONTWIKKELING VAN DE BEVOLKING IN DENEMARKEN ¹⁾							
Jaar	Inwoners gehele land		Landbouw- bevolking		Overige beroepen		Landbouw als percentage van overige beroepen
	aantal (x 1000)	index	aantal (x 1000)	index	aantal (x 1000)	index	
1901	2580	100	1001	100	1579	100	39
1911	2903	112	1051	105	1852	117	36
1921	3268	127	1043	104	2225	141	32
1930	3551	138	1027	103	2524	160	29
1940	3844	149	964	96	2880	182	25
1950 ²⁾	4249	165	887	89	3362	213	21
1959 ²⁾	4532	175	775	77	3757	231	17

1) Bron: H. Gad: "Befolkings- og arbejdskraftproblemer i Dansk Landbrug", Aarhus, 1956, deel I, blz. 33.

2) Bron: "Statistisk Aarbog", 1960.

marken sneller (van 39 tot 17%) dan in Nederland (van 30 tot 14%). De industrialisatie is in Denemarken weliswaar later op gang gekomen dan in Nederland, doch heeft zich in een sneller tempo voltrokken.

HOOFDSTUK II

ONTWIKKELING VAN DE BEDRIJFSGROOTTESTRUCTUUR EN DE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING

§ 1. I n l e i d i n g

Bij de voorlichting en het onderzoek in de landbouw neemt de produktie per man een steeds belangrijker plaats in. De verhoging van de welvaart is immers grotendeels gekoppeld aan de stijging van de arbeidsproduktiviteit. In verband met de arbeidsproduktiviteit is de bedrijfsoppervlakte van grote betekenis. Een stijging van de produktie per man is bij de bestaande bedrijfsgroottestructuur alleen te bereiken door een verdunning van de arbeidsbezetting per bedrijf of een intensivering van het produktieplan. Of, indien men de bestaande bedrijfsgroottestructuur minder gewenst vindt, door een vergroting van het aantal ha per bedrijf.

De ontwikkeling van aantal en grootte van de bedrijven zal in dit hoofdstuk voor Denemarken worden weergegeven voor het land als geheel, aangezien de verschillen tussen Jutland en de eilanden t.a.v. de bedrijfsgrootte betrekkelijk klein zijn. De gegevens over Denemarken zullen worden vergeleken met die van Nederland als geheel en voorts met die van de zeekleigebieden en de zandgronden.

§ 2. O p p e r v l a k t e c u l t u u r g r o n d

De oppervlakte cultuurgrond bedraagt in Denemarken 3,1 miljoen ha; dit is dus ruim 40% meer dan de 2,2 miljoen ha van Nederland. In tegenstelling tot ons land is de oppervlakte cultuurgrond in Denemarken na 1900 vrijwel niet meer toegenomen; zij vertoont eerder een afnemende tendentie. Volgens de cijfers van tabel 3 zou er nog wel een toeneming van de oppervlakte zijn tussen 1901 en 1936. Deze wordt echter veroorzaakt doordat in 1920 een deel van Sleeswijk-Holstein aan Denemarken werd toegevoegd.

Tabel 3

OPPERVLAKTE CULTUURGROND					
Denemarken ¹⁾		Nederland ²⁾			
jaar	oppervlakte x 1.000 ha	jaar	oppervlakte cultuurgrond x 1.000 ha		
			totaal	zeeklei- gebieden	zand- gronden
1901	2995	1910	1867	662	478
1936	3190	1930	2041	834	478
1956	3105	1955	2202	975	511

1) "Statistisk Aarbog", diverse jaargangen.

2) Bron: "Landbouwcijfers 1960".

§ 3. Aantal en grootte van de bedrijven

Bij een vergelijking van aantal en grootte van de bedrijven tussen Denemarken en Nederland doet zich de moeilijkheid voor, dat de Deense statistiek niet zoals in Nederland een verdeling van de grondgebruikers naar hoofd- en nevenberoep geeft. Evenmin geven de Deense statistieken informatie over het aantal landbouwers en tuinders. Aangezien de tuinbouw in Denemarken relatief van geringe betekenis is en het aantal grondgebruikers met een hoofdberoep buiten de landbouw ook vermoedelijk laag is¹⁾, dienen voor een zo zuiver mogelijke vergelijking voor Nederland alleen de grondgebruikers met als hoofdberoep landbouwer of tuinder, exclusief de tuindersbedrijven kleiner dan 3 ha, met de Deense cijfers te worden vergeleken (tabel 4).

Tabel 4

AANTAL EN GROOTTE DER BEDRIJVEN IN DENEMARKEN EN NEDERLAND

Grootte- klasse in ha	Denemarken ¹⁾		Nederland ²⁾			
	aantal bedrijven	in %	tot.aantal bedrijven	in %	zandgronden in %	zeekleigeb. in %
1 - 3 ha	17.600	9	16.100	9	9	9
3 - 5 ha	18.500	9	27.000	15	16	13
5 - 10 ha	54.000	27	61.600	34	40	21
10 - 15 ha	32.400	17	32.800	18	19	13
15 - 30 ha	48.700	25	33.900	18	14	23
> 30 ha	25.100	13	10.400	6	2	21
Totaal	196.300	100	181.800	100	100	100

1) Bron: "Statistisk Aarbog", 1959 (telling 1956).

2) Bron: "Landbouwcijfers 1960", telling 1957; uitsluitend bedrijven hoofdberoep land- en tuinbouw, excl. tuinbouwbedrijven < 3 ha.

Laat men de 15.000 tuinbouwbedrijven van 1-3 ha buiten beschouwing, dan ligt het aantal bedrijven in Denemarken ongeveer 8% hoger dan in Nederland. Bij een vergelijking van de verdeling over de grootteklassen valt direct het grotere aantal bedrijven kleiner dan 10 ha in Nederland in het oog, waar deze groep 58% omvat, terwijl het in Denemarken 45% is. Op de zandgronden is dit cijfer 65%, in de zeekleigebieden 43%. Denemarken is wat de bedrijfsgruottestructuur betreft dus het best vergelijkbaar met de zeekleigebieden.

1) Het aantal grondgebruikers met een neven- of hoofdberoep buiten de landbouw wordt door sommigen geschat op ongeveer 19.000, dit is ongeveer 10% van het aantal bedrijven. Uit de boekhoudgegevens van 1956 blijkt, dat de nettoinkomsten uit niet-agrarische beroepen ongeveer 55 miljoen D.Kr. bedroegen, dit is ruim 1% van totale nettoinkomsten (H. Gad: "De landbrugets indtaegter og udgifter, Akta Jutlandica No. 15", Aarhus 1958). Volgens de gegevens van de inkomstenbelasting zouden de ontvangsten uit niet-agrarische werkzaamheden in 1956 2% van het totale inkomen hebben bedragen.

Neemt men de bedrijfsvoering als criterium, dan kan de landbouw in Denemarken het best vergeleken worden met die op de zandgronden (hoofdstuk VI).

Het percentage grotere bedrijven in Denemarken komt uiteraard ook tot uitdrukking in de gemiddelde bedrijfsgrootte (tabel 5). De gemiddelde bedrijfsgrootte in Denemarken bedroeg 15,8 ha tegenover 11,2 in Nederland. De zandgronden liggen met 9,1 ha nog weer belangrijk lager dan het Deense gemiddelde, de zeekleigebieden daarentegen iets hoger.

Tabel 5

GEMIDDELDE BEDRIJFSGROOTTE IN DENEMARKEN EN NEDERLAND

jaar	Denemarken ¹⁾	Oppervlakte per bedrijf in ha			
		Nederland 2)			
		jaar	alle gebieden	zandgronden	zeekleigebieden
1914	17,4	1910	11,5	7,7	21,8
1936	15,6	1930	10,9	8,1	17,9
1956	15,8	1955	11,2	9,1	17,6

- 1) Bron: Berekend naar statistisch materiaal verstrekt door prof. Milthers, Kopenhagen en cijfers uit tabel 3 en 4.
- 2) Bron: "Landbouwcijfers 1960"; alle grondgebruikers met hoofdberoep land- en tuinbouw, excl. tuinders < 3 ha (telling 1957).

De verschillen in de gemiddelde bedrijfsgrootte bleken in hoofdzaak reeds omstreeks de eeuwwisseling te bestaan. Wel is sinds 1910 de gemiddelde bedrijfsgrootte in Denemarken en in de zeekleigebieden iets gedaald en op de zandgronden daarentegen gestegen; in het algemene patroon van de bedrijfsgrootte is echter toch weinig veranderd.

Zoals bekend is in de naoorlogse jaren in Nederland het aantal bedrijven afgenomen. Stelt men 1947 op 100, dan is het indexcijfer voor het totale aantal grondgebruikers met meer dan 1 ha in 1959 93, voor de grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer zelfs 87. Door vermindering van het aantal kleine bedrijven is het percentage grotere bedrijven toegenomen.

In Denemarken valt dezelfde tendentie te onderkennen, zij het dat de afnemng van het aantal kleine en zeer kleine bedrijven zich eerder heeft gemanifesteerd. Tussen 1923 en 1942 is het totale aantal grondgebruikers nog wel toegenomen, doch gelijktijdig is een verschuiving in de verdeling over de grootteklassen opgetreden, zulks ten gunste van de grote bedrijven. In de naoorlogse jaren is in het bijzonder het aantal bedrijven kleiner dan 5 ha verminderd (tabel 6).

Tabel 6

ONTWIKKELING AANTAL BEDRIJVEN IN DENEMARKEN

Grootte- klasse in ha	Aantal bedrijven in				In % per grootteklasse			
	1923	1933	1942	1956	1923	1933	1942	1956
< 3	35600	29400	24800	17600	18	14	12	9
3 - 5	22400	28400	24800	18500	11	14	12	9
5 - 10	44200	51200	53100	54000	22	25	25	28
10 - 15	26300	27400	31200	32400	13	13	15	16
15 - 30	43500	46000	49400	48700	22	22	24	25
30 - 60	22800	21600	21500	20700	11	10	10	11
≥ 60	5900	4900	4400	4400	3	2	2	2
Totaal	200700	208900	209200	196400	100	100	100	100

Bron: "Statistisk Aarbog", diverse jaargangen.

De eerder gesignaleerde achteruitgang van de gemiddelde bedrijfsgrootte in de periode tot omstreeks 1930 moet worden toegeschreven aan een toeneming van het aantal bedrijven bij een gelijkblijvende oppervlakte cultuurgrond. De zeekleigebieden in Nederland hebben in een overeenkomstige positie verkeerdt; op de zandgronden daarentegen kon ondanks de stijging van het aantal bedrijven de bedrijfsgrootte toenemen door de ontginning van woeste grond.

§ 4. De agrarische beroepsbevolking

Bij de vergelijking van de omvang van de agrarische beroepsbevolking in Denemarken en Nederland is uitgegaan van het aantal mannelijke agrarische beroepspersonen van de volks- en beroepstellingen. Voor Nederland zijn de cijfers gegeven, zowel inclusief als exclusief het aantal mannen werkend op tuinbouwbedrijven kleiner dan 3 ha 1).

- 1) Het aantal mannen werkend op tuinbouwbedrijven kleiner dan 3 ha is niet uit de volks- en beroepstellingen bekend. Bij de berekening is voor Nederland als geheel verondersteld, dat het aantal zoons en tuinarbeiders per tuinbouwbedrijf < 3 ha 1,0 bedroeg, terwijl voor de zandgronden en zeekleigebieden dit cijfer op 0,5 is gesteld.

Tabel 7

ONTWIKKELING AANTAL WERKENDEN IN DE LANDBOUW

Denemarken ¹⁾		Nederland ²⁾				
jaar	aantal mannen in landbouw x 1000	jaar	alle gebieden x 1000	alle ge- bieden x 1000	zand- gronden x 1000	zeeklei- gebieden x 1000
				excl. beroepsbevolking op tuinbouwbedrijven < 3 ha		
1911	352	1909	489	465	196	102
1921	377	1920	495	466	•	•
1930	405	1930	506	467	211	105
1940	392	•	•	•	•	•
1950	346	1947	533	464	215	99
1956	325	1956	435	371	167	82

1) Bron: H. Gad, t.a.p., blz. 34 e.v. en Landbrugstatistik 1959.

2) Bron: volks- en beroepstellingen, excl. ontginning, bosbouw en tijd. niet-werkenden; 1956 berekening L.E.I.

Uit de cijfers van tabel 7 blijkt dat de mannelijke agrarische beroepsbevolking in Nederland groter is dan in Denemarken. In dit land is de beroepsbevolking in de landbouw toegenomen tot ongeveer 1930 en daarna gedaald 1). In Nederland neemt de agrarische bevolking tot omstreeks 1947 toe, hetgeen in hoofdzaak wordt veroorzaakt door uitbreiding van de tuinbouw. Laat men de tuinbouw buiten beschouwing, dan blijft het aantal werkenden in de landbouw in de periode 1909-1947 ongeveer gelijk en neemt daarna in vrij snel tempo af.

Is enerzijds het aantal agrarische beroepspersonen afgenomen, anderzijds hebben zich ook aanzienlijke verschuivingen voorgedaan in de verhouding tussen de verschillende categorieën arbeidskrachten (tabel 8).

Tabel 8

AANDEEL IN DE TOTALE WERKZAAMHEDEN IN DENEMARKEN

Jaar	Percentage van de totale werkzaamheden verricht door							Totaal- aantal arbeids- jaareen- heden
	be- drijfs- hoofden	kinderen en fa- milieleden van 14 jr.en ouder		inwonende knechts en vrouwelijk personeel		uitwonende vreem- de arbeidskrachten (vaste en tijd.)		
		m	vr.	m	vr.	m	vr.	
1938/39	37	12	9	23	9	7	3	100
1945/46	42	10	8	20	9	9	2	100
1949/50	47	10	6	18	7	9	3	100
1953/54	50	10	5	17	6	10	2	100
1956/57	52	9	5	16	6	10	2	100

Bron: Landbrugstatistik, 1959.

1) Hierbij is de toevoeging van Sleeswijk-Holstein in 1921 met ongeveer 25.000 werkenden in de landbouw buiten beschouwing gelaten.

Het aandeel van de bedrijfshoofden is belangrijk gestegen, waardoor - ondanks een vermindering van de betekenis van de meewerkende kinderen en andere familieleden - het percentage van de werkzaamheden verricht door gezinsarbeidskrachten is toegenomen. Overigens dient te worden bedacht, dat een scheiding tussen gezins- en vreemde arbeidskrachten in Denemarken moeilijk exact is aan te geven, aangezien ook de meeste boerenzoons enkele jaren als inwonend knecht in loondienst op een ander bedrijf werken (zie ook hoofdstuk IV en V). Opmerkelijk is voorts, dat het aandeel van de uitwonende, mannelijke arbeidskrachten in loondienst is toegenomen. Het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten - zowel gezins- als vreemde arbeidskrachten - is daarentegen belangrijk gedaald. Een belangrijke consequentie hiervan is, dat in de toekomst een groot aantal boeren en landarbeiders zal trouwen met meisjes die uit een niet-agrarisch milieu afkomstig zijn of niet gewend zijn aan het werk op het landbouwbedrijf 1).

§ 5. De oppervlakte per man

In het voorgaande is gebleken, dat de oppervlakte cultuurground in Denemarken ongeveer 40% groter was dan die in Nederland en dat het vergelijkbare aantal bedrijven in 1955 slechts omstreeks 8% hoger was. Aangezien bovendien de vergelijkbare agrarische beroepsbevolking in Denemarken 12% kleiner is dan in Nederland, is het aantal ha per man in Denemarken dan ook belangrijk groter dan in Nederland (tabel 9).

Tabel 9

Jaar	Denemarken in ha	OPPERVLAKTE PER MAN IN HA ¹⁾		
		Nederland ²⁾		
		alle gebieden	zandgronden	zeekleigebieden
1910	9,0	4,1	3,4	4,6
1930	7,9	4,5	4,0	4,5
1956	9,6	6,0	5,8	6,2

1) Berekend naar tabel 3 en 7.

2) Mannelijke agrarische beroepsbevolking, excl. werkenden op tuinbouwbedrijven < 3 ha.

De oppervlakte per man ligt in Denemarken ongeveer 60% hoger dan in Nederland. In de tijd gezien is het aantal ha per man in Denemarken tot omstreeks 1930 gedaald; daarna steeg het weer als gevolg van afnemende van de beroepsbevolking.

In Nederland is het aantal ha per man sinds het begin van de eeuw voortdurend gestegen, hetgeen tot 1947 vooral een gevolg is van de ontginningen op de zandgronden en na 1947 sterk wordt beïnvloed door de daling van het aantal werkenden in de landbouw.

1) "Why labour leaves the land", International Labour Office, Geneve, 1960, blz. 47 en 48.

Opmerkelijk voor Nederland zijn overigens de betrekkelijk geringe verschillen tussen de zandgronden en de zeekleigebieden.

In hoeverre het grotere aantal ha per man een indicatie vormt voor een efficiëntere aanwending van de factor arbeid, kan niet worden beoordeeld zonder hierbij de intensiteit van het produktieplan in beschouwing te nemen (hoofdstuk VI).

§ 6. Aantal mannelijke medewerkers per bedrijfshoofd

Een nadere indruk van de structuur van de arbeidsbezetting geeft tabel 10, waarin het aantal medewerkers per bedrijfshoofd is vermeld. Een globale indruk van de totale arbeidsbezetting per bedrijf verkrijgt men door bij deze cijfers 1,0 (het bedrijfshoofd) op te tellen. Op de zandgronden in Nederland overweegt het gezinsbedrijf zeer sterk. Het aantal medewerkenden per bedrijfshoofd bedraagt slechts 0,63; bij een evenwichtige opvolgingssituatie zouden per bedrijfshoofd slechts 0,40 zoons aanwezig zijn. In de zeekleigebieden is het aantal medewerkenden (inclusief zoons) per bedrijfshoofd driemaal zo groot als op de zandgronden, hetgeen zijn oorzaak vindt in de landarbeiders op de grotere bedrijven.

Tabel 10

AANTAL MANNELIJKE MEDEWERKERS PER BEDRIJFSHOOFD				
Jaar	Denemarken ¹⁾	Nederland ²⁾		
		alle gebieden	zandgronden	zeekleigebieden
1910	1,14	2,05	1,65	3,94
1930	1,14	1,59	1,25	3,15
1955	0,78	0,92	0,63	1,91

1) Bron: H. Gad, t.a.p., blz. 37.

2) Bron: "Landbouwcijfers 1960"; agrarische bevolking excl. de werkenden op tuinbouwbedrijven < 3 ha.

In Denemarken is het aantal medewerkenden per bedrijf ongeveer even groot als gemiddeld in Nederland. Dit betekent, dat de landarbeidersgroep daar van meer betekenis is dan op de zandgronden in Nederland, doch dat niettemin de gezinsarbeidskrachten domineren (hoofdstuk V).

HOOFDSTUK III HET STRUCTUURBELEID

§ 1. I n l e i d i n g

In het kader van een in Nederland te voeren structuurbeleid wordt nogal eens de mening geuit, dat het gewenst zou zijn te streven naar bedrijven met een grotere beteelde oppervlakte, naar bedrijfsvormen met een grotere beteelde oppervlakte per arbeidskracht en naar een betere verkaveling. Als men hiervan uitgaat, kan men stellen dat de structuur van de landbouw in Denemarken gunstiger is dan in Nederland. Immers, zowel de oppervlakte per bedrijf als die per man is er ongeveer 50% groter, zoals bleek in het voorafgaande hoofdstuk. Over de verkaveling zijn geen statistische gegevens beschikbaar, maar het is algemeen bekend dat deze in Denemarken eveneens gunstiger is. Een opmerkelijk verschil in de structuur is ook dat in Denemarken 95% van de bedrijven eigendom is van de boer-exploitant.

In het volgende zal worden ingegaan op de vraag hoe de ontwikkeling ten aanzien van de genoemde structurelementen is geweest. Daartoe is deze ontwikkeling gesplitst in drie delen.

Het eerste deel (§ 2) schetst de situatie voor 1780. In de daaropvolgende periode van 1780-1850 kwamen er grote structurele veranderingen tot stand. Het land werd bijna geheel opnieuw verkaveld en de landeigene pachters werden eigenerfde boeren (§ 3). In de periode van 1850 tot heden was het beleid, door middel van een uitgebreide wetgeving ten aanzien van het grondgebruik, er vooral op gericht de structuurverbeteringen uit de voorafgaande periode in stand te houden en voorts heeft men deze verder voltooid (§ 4). Na de beschrijving van de ontwikkeling zal in paragraaf 5 tenslotte de bijdrage van het gevoerde beleid tot het ontstaan van de huidige structuur worden behandeld.

§ 2. D e s i t u a t i e v ó ó r 1780 ¹⁾

Vóór 1780 was ongeveer 75% van het land eigendom van de landheren en verdeeld over $\pm$ 800 landgoederen. De landgoederen waren vaak zo groot, dat het beheer van delen ervan werd overgedragen aan ondergeschikten van de adel. De overige 25% van het land was eigendom van de Kroon en van de Kerk.

Ongeveer $\frac{1}{8}$ van het land dat in bezit was van de adel werd door hen in eigen beheer geëxploiteerd, de rest was in pacht uitgegeven aan de boeren en de arbeiders. Men kende toen echter nog niet zoals nu pacht in de vorm van alleen geld. Deze werd geheel of gedeeltelijk voldaan in de vorm van diensten aan de landheer. In het algemeen betekende dit dat de pachters het land, in eigen beheer bij de landheer, moesten bewerken. Afhankelijk van de grootte van het bedrijf moesten ze een bepaald aantal dagen ploegen,

1) De beschrijving van de historische ontwikkeling is vooral ontleend aan F. Skrubbeltrang: "Agricultural development and rural reform in Denmark", Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 1953.

zaaien, oogsten enz. Bovendien waren zij nog verplicht een aantal dagen per jaar een arbeidskracht beschikbaar te stellen voor werkzaamheden op het landgoed.

Benevens de boeren, die behalve hun arbeidskracht ook paarden en werktuigen beschikbaar stelden, waren er de arbeiders, die slechts over hun arbeidskracht beschikten. Zij werkten veelal gedurende het gehele jaar in dienst van de landheer of van de boeren en waren dikwijls inwonend.

De landheren waren niet alleen beheerder van het landgoed, maar vervulden ook een deel van de functie van burgemeester. Zij hielden onder andere de administratie van dienstplichtigen bij. Op een leeftijd van 16-36 jaar was men dienstplichtig en mocht men niet uit de woonplaats verhuizen. De boeren waren daardoor voor een deel van hun leven ook "grondeigen". Het was echter toen nog niet lang geleden dat zij gedurende hun gehele leven grondeigen waren. Dit mag een weinig aantrekkelijke situatie lijken, zij had ook enkele voordelen, o.a. dat van erfpacht van de boerderij of dat men voor het leven met recht van opvolging voor de kinderen pachtte.

In de verschillende delen van het land waren de rechten en plichten van de boeren niet gelijk; dit was trouwens ook op hetzelfde landgoed niet het geval.

Een van de kenmerken van deze maatschappij was voorts dat de verdeling van het land over de boerderijen historisch bepaald was. Bij een bepaalde boerderij behoorde een bepaalde hoeveelheid land en het was voor de landheer niet eenvoudig boerderijen te verkleinen of op te heffen ten einde het land in eigen beheer te gaan exploiteren. Voorts was het in deze tijd reeds gewoonte, dat bij vererving de boerderij in zijn geheel door een van de erfgenamen werd overgenomen.

§ 3. De periode 1780 - 1850

De periode van 1780-1850 was voor de Deense landbouw bijzonder dynamisch; zij kenmerkt zich door twee belangrijke gebeurtenissen, namelijk de "ruilverkaveling" en de eigendomsoverdracht.

a. De ruilverkaveling

Tot nu toe kenden de boeren het "Markenstelsel". Dit houdt in dat de verschillende stukken land in het dorp in smalle stroken waren verdeeld, zodanig dat elke boer er een stukje van kreeg. Boeren met 130 kavels schijnen geen zeldzaamheid te zijn geweest. Men paste voorts het drieslagstelsel toe, waardoor $\frac{1}{3}$ deel van het land braak lag. Er lag echter in het algemeen veel meer land braak. Het markenstelsel had ook tot gevolg dat men de smalle stroken niet individueel kon bebouwen. Ploegen, zaaien, oogsten enz. deden alle boeren gezamenlijk, veelal onder leiding of toezicht van de landheer. De boeren waren blijkbaar zelf tot de conclusie gekomen dat dit systeem van werken weinig efficiënt was, want in enkele tientallen jaren werd het grootste deel van Denemarken opnieuw verkaveld.

Deze verkaveling werd mogelijk gemaakt door de wetten van 1780 en latere jaren. Iedere boer (pachter) kreeg na de verkaveling een stuk land dat in opbrengstwaarde gelijk stond met het land dat hij voor de verkaveling gebruikte. De percelen werden zoveel mogelijk bij elkaar gelegd en de boerderijen werden indien nodig uit het dorp naar het land verplaatst. De kosten van de verkaveling werden door de boeren betaald, evenals die van de nieuwe boerderijen. De overheid of de landheer verleende echter veel krediet.

De verkaveling had echter ook gevolgen voor de arbeiders. Zij woonden vóór 1870 meestal in het gebouwencomplex van de boerderij en waren al of niet inwonend bij het gezin van de boer. Men streefde er nu echter naar de arbeiders eigen huizen te verschaffen met enige grond erbij, veelal 1-3 ha.

b. Overdracht van eigendom

In 1750 werd 95% van de boerderijen gepacht en in 1850 was 95% in eigendom. Er hebben in deze eeuw dus grote veranderingen plaatsgehad. De verkaveling had bijna overal eerder plaats dan de eigendomsoverdracht. Deze overdracht was in feite de laatste schakel in een lang proces. Men begon met een nauwkeurige inventarisatie en het op schrift stellen van alle herendiensten, die na 1790 niet meer in omvang mochten toenemen. Vervolgens schiep men wettelijk de mogelijkheden deze diensten af te kopen en een deel werd vervallen verklaard. Door invoering van een soort gemeenteadministratie in het gehele land kon ook het grondeigen-zijn worden opgeheven. Ook dit was belangrijk bij het vaststellen van de diensten, omdat boerderijen, waar te veel diensten werden gevraagd, niet meer te verpachten waren. Bovendien werd het door een aantal wetten voor de landheren aantrekkelijker de boerderijen te verkopen.

Het afschaffen van diensten had tot gevolg dat enerzijds de boeren meer tijd kregen voor hun eigen bedrijf, maar anderzijds dat de landheren zelf werktuigen moesten aanschaffen en dat zij meer arbeidskrachten in dienst moesten nemen. Dit vergde veel investeringen en ook daardoor werd het verkopen van boerderijen bevorderd. Het aantal arbeiderswoningen met enig land erbij nam in de periode van + 1800-1850 sterk toe, zodat er in 1850 reeds 71.000 waren; het aantal boerderijen bedroeg toen 70.000. Deze boerderijen waren toen gemiddeld groter dan thans. Een deel van deze boerderijen was ontstaan uit het grondbezit in eigen exploitatie van de landheren. Dit waren in het algemeen bijzonder grote bedrijven.

§ 4. De ontwikkeling na 1850¹⁾

Omstreeks 1850 omvatte de agrarische bevolking + 800.000²⁾ zielen. Dit aantal is voor 1900 toegenomen tot ongeveer 1 miljoen.

1) Gegevens ontleend aan een statistisch overzicht, verstrekt door prof. Milthers te Kopenhagen.

2) H. Gad, t.a.p. deel 1, blz. 14.

Na 1900 nam dit aantal aanvankelijk ook nog toe, maar thans bedraagt het weer + 1 miljoen. Het aantal bedrijven groeide eveneens. De Deense statistiek maakte vóór 1900 een onderscheid in boerderijen en huizen met land. Tot de eerste categorie behoren de bedrijven die bij de verkaveling zijn geformeerd en dus al voordien bestonden. Tot de huizen met land worden vooral gerekend de bedrijven die zijn ontstaan doordat landarbeiders grond in gebruik namen. Het aantal boerderijen nam vóór 1900 toe van 70.000 in 1850 tot 75.000. In 1956 bedroeg het aantal boerderijen 97.000, dus een uitbreiding van 12.000. Daarvan liggen er echter 8.000 in het deel van Sleeswijk-Holstein dat in 1920 aan Denemarken werd toegevoegd. Het aantal boerderijen stijgt dus langzaam, veel langzamer dan het aantal "huizen met land" dat toenam van 71.000 in 1850 tot 121.000 in 1905. Daarna had aanvankelijk nog een stijging plaats, maar nu is weer ongeveer het aantal van 1905 bereikt. Van de 121.000 in 1905 zijn er 98.000 met meer dan 1 ha land.

Omdat de totale oppervlakte cultuurgrond minder snel is toegenomen dan de beroepsbevolking en het aantal bedrijven, moest de per man en per bedrijf beteelde oppervlakte in de afgelopen 100 jaar wel kleiner worden.

In deze periode is tevens het bedrijfstype ingrijpend gewijzigd. Vóór 1850 waren er in hoofdzaak akkerbouwbedrijven. Daarna is de veehouderij, die meer arbeid vergde, de belangrijkste produktierichting geworden.

De hier beschreven ontwikkeling in de afgelopen 100 jaar heeft zich voltrokken zonder de vóór 1850 tot stand gekomen verkaveling te verstoren. De middelgrote bedrijven (10-30 ha) zijn in hoofdzaak blijven bestaan. De uitbreiding van het aantal bedrijven had vooral plaats doordat grote bedrijven (50 ha en meer) werden gesplitst. Tevens werden bedrijven gesticht op door ontginning verkregen gronden.

Het structuurbeleid sloot nauw aan bij de geschetste ontwikkeling. Door een uitgebreide wetgeving ten aanzien van het grondgebruik werd zowel de verkaveling als de eigenerfde boerenstand beschermd. Behalve naar het geven van deze bescherming werd er naar gestreefd nieuwe bedrijven, vooral kleinere, door splitsing van de grotere te stichten. In het volgende zal eerst een overzicht worden gegeven van de beschermende wetgeving en vervolgens zal worden beschreven hoe nieuwe bedrijven werden gesticht:

a. De wetgeving¹⁾

Het zou ons te ver voeren de wetgeving op de voet te volgen. Wij zullen daarom volstaan met een korte beschrijving van de belangrijkste bepalingen zoals die nu bestaan en die betrekking hebben op vergroten, verkleinen en opheffen van bedrijven.

1) Gegevens ontleend aan: Skrubbeltang, t.a.p. en N. Wermuth: "Die Dänische Bodenpolitik", gestencilde tekst van een lezing op 29 augustus 1957.

Het kadaster

De Deense boer kent een "onderhouds- en bedrijfsplicht". Dit houdt in dat hij wettelijk verplicht is op de boerderij te wonen, het bedrijf in stand te houden en voort te zetten en dat hij ook de landerijen in een goede staat moet houden.

Bij het kadaster beschikt men over kaarten van zijn bedrijf. Bij de verschillende percelen staat aangegeven bij welk bedrijf zij behoren, wie de eigenaar is en wie de "bedrijfsplicht" enz. heeft. Op basis van de beschrijving in het kadaster heeft men per bedrijf de z.g. "grondwaarde" vastgesteld. Dit is een bedrag dat aangeeft wat de verkoopwaarde van de grond van een bepaald bedrijf is. Men heeft bij het bepalen van dit bedrag, dat elke 5 jaar wordt herzien, rekening gehouden met de kwaliteit en ligging van de grond. Dit bedrag is niet alleen de basis voor de vaststelling van de grondbelasting, die jaarlijks 4% van dit bedrag is, maar ook voor het verstrekken van hypotheek en tenslotte speelt het een rol bij de vraag of een bedrijf al of niet vergroot of verkleind mag worden.

Het kopen van een bedrijf

De bepalingen omtrent het kopen van een bedrijf hebben vooral ten doel te voorkomen dat de grond eigendom wordt van anderen dan de boeren.

In beginsel kan iedere Deen een boerderij kopen, mits hij deze gebruikt voor agrarische doeleinden. Publiek- en privaatrechtelijke lichamen kunnen slechts grond aankopen voor niet-agrarische doeleinden. Voor een dergelijke koop is echter de toestemming van de rechter nodig. Om het ontstaan van grootgrondbezit te voorkomen is bepaald, dat hij die reeds eigenaar of mede-eigenaar is van twee boerderijen, er geen meer bij mag kopen. Het kopen van bedrijven met de bedoeling deze te verpachten wordt ook tegengegaan door de pachtvoorwaarden, die zodanig zijn dat verpachten financieel niet aantrekkelijk is.

Het vergroten van een bedrijf

Voor het vergroten van een bedrijf kan men zogenaamd los land kopen of pachten. Dit is land dat volgens het kadaster niet bij een bepaalde boerderij behoort. Voor zover bekend is het verpachten of verkopen van los land slechts van zeer geringe betekenis 1). Voorts kan men bestaande bedrijven of delen daarvan aan het bedrijf toevoegen; hiervoor is echter speciale toestemming van de rechter nodig.

Boerderijen waarvan de grondwaarde reeds 65.000 Kr. of meer bedraagt mogen echter niet worden vergroot. Dit zijn in het algemeen bedrijven van 50 ha en meer. Kleinere bedrijven mogen slechts worden vergroot tot een grondwaarde van 65.000 Kr.

Verkleinen van een bedrijf

Wanneer het geen afstoten van los land betreft, is verkleining alleen toegestaan voor zover er nog een levensvatbaar bedrijf overblijft. Bovendien mag het afgesplitste deel maximaal de helft van het bedrijf omvatten. Bedrijven van een minimumgrootte mogen in het geheel niet verkleind worden. Voor de beste gron-

1) De verkochte oppervlakte los land bedraagt 3 à 4% van de totale jaarlijks verkochte oppervlakte grond. Aangezien los land waarschijnlijk frequenter wordt verkocht dan het behuisde land, bedraagt de totale oppervlakte los land in procenten van het totale areaal minder dan 3 à 4.

den is de minimale grootte 7 ha, voor de gronden in de laagste (4e) kwaliteitsklasse is het 14 ha. Bij bedrijven met een grondwaarde van minder dan 33.600 Kr. ($\pm$ 25 ha) moet minimaal een bedrijf overblijven dat overeenstemt met 12 ha grond van een gemiddelde kwaliteit. Er mag dus minder dan de helft worden afgesplitst. Bij grotere bedrijven moet ook een groter bedrijf overblijven. Bij bedrijven met een grondwaarde van meer dan 128.000 Kr. ($\pm$ 95 ha) moet een oppervlakte overblijven die overeenstemt met 48 ha van middelmatige kwaliteit. Voor een dergelijke verkleining is echter toestemming van de rechter nodig, die nagaat of de verkleining agrarisch wel gewenst is; hij let bijvoorbeeld op de verkaveling.

In bijzondere gevallen kan de boer een deel van zijn bedrijf gedurende 5 jaar verpachten mits hij het land in de voorafgaande 5 jaar zelf heeft gebruikt. Deze periode kan tot uiterlijk 10 jaar worden verlengd.

Opheffen van een bedrijf

Als een bedrijf vacant wordt en indien er geen koper voor gevonden kan worden, moet men het wel opheffen. Dit lot zal in het algemeen alleen de kleine bedrijfjes treffen. De rechter zal de toestemming om deze bedrijfjes op te heffen vooral dan verlenen als de grond gebruikt wordt om er andere kleine of te kleine bedrijven mee te vergroten. In bijzondere gevallen kan de grond ook aan grotere bedrijven worden toegevoegd.

b. Stichten en vergroten van "husmandsteder"

In het vorenstaande werd reeds het stichten van bedrijfjes voor de arbeiders genoemd, hetgeen indertijd geschiedde in verband met de verkaveling. Vele landarbeiders zijn echter nog lange tijd na de verkaveling in een soort landeigene staat gebleven. Niettemin heeft men er voortdurend naar gestreefd de arbeiders een eigen huis en enig land te verschaffen. Pas in een later stadium en vooral na 1899 is men er zich vooral op gaan toeleggen om de kleine bedrijfjes van de arbeiders, zogenaamde "husmandsteder", uit te bouwen tot volwaardige bedrijven en de arbeiders aldus de kans te geven zelfstandig boer te worden.

De voor de uitbreiding benodigde grond werd verkregen door ontginning of door splitsing van grote landgoederen en bedrijven. Voor het aankopen van gronden en het stichten of vergroten van bedrijven beschikt de overheid over een fonds (thans meer dan 200.000.000 Kr.). Dit fonds verstrekte aan de landarbeiders die een bedrijf kochten krediet. Om het werk voor de overheid te vergemakkelijken beschikt zij sedert enige jaren over een vóórkooprecht. Dit houdt in dat de overheid bepaalde landerijen en bedrijven kan kopen voordat particulieren dit kunnen. Dit vóórkooprecht geldt alleen indien de verkoop niet plaatsheeft aan naaste familieleden. In het kadaster is vermeld of de overheid bij een bepaald bedrijf al of niet een vóórkooprecht heeft. Dit vóórkooprecht heeft de regering bij alle bedrijven met een grondwaarde van 56.000 Kr. en meer, dus $\pm$ 40 ha en groter. Het geldt voorts ten aanzien van percelen die ongunstig liggen ten opzichte van het overige deel van het bedrijf.

De prijs die door de staat wordt betaald kan op twee manieren worden bepaald:

- a. de verkoper doet de staat een aanbod voor een bepaalde prijs. De staat kan dit bod accepteren of weigeren. In het laatste geval mag de eigenaar binnen een jaar na het aanbod het bedrijf aan derden verkopen, mits hij gunstiger voorwaarden weet te bedingen dan hij aan de staat had gesteld;
- b. koper en verkoper kunnen een voorlopig koopcontract opstellen en dit aan de commissie sturen, die over de aankoop beslist. De commissie kan dan het bedrijf kopen tegen de in het contract genoemde voorwaarden. Doet zij dit niet binnen 14 dagen, dan wordt het contract definitief.

Sedert 1899 zijn met behulp van het fonds van de overheid 27.000 1) bedrijfseenheden gesticht. Daarbij waren 13.000 landarbeiderswoningen met 1-3 ha grond. Voor 1930 werden per jaar $\pm$ 400 eenheden gesticht. Na 1950 was dit aantal gedaald tot $\pm$ 200.

Voorts zijn met behulp van de overheid sinds 1899 in totaal $\pm$ 8000 bedrijven vergroot. Voor het grootste deel zullen dit "huizen met land" zijn geweest. Het is echter niet geheel duidelijk geworden of ook kleine boerderijen (gaarde) zijn vergroot.

§ 5. Het beleid en de structuur

Als afsluiting van dit hoofdstuk lijkt het gewenst na het overzicht van de feitelijke ontwikkeling nog enige aandacht te schenken aan de vraag in hoeverre deze ontwikkeling door het gevoerde beleid is bepaald.

Het structuurbeleid is in Denemarken, althans in vergelijking met Nederland, zeer vroeg op gang gekomen. De verkaveling en de vorming van een eigenerfde boerenstand, twee grote ingrepen in de bestaande structuur, zijn reeds voor 1850 verwezenlijkt, onder andere dank zij een krachtig beleid van omstreeks 1780 af.

Na 1850 heeft het gevoerde beleid, door de wetgeving ten aanzien van kopen van land en de bepalingen over vergroten en verkleinen van bedrijven, er in belangrijke mate toe bijgedragen zowel de verkavelingssituatie als de eigenerfde boerenstand intact te houden. Bij het handhaven van de gunstige verkaveling is eveneens stellig van belang geweest, dat de Deense boer al voor 1780, maar vooral ook daarna, de bedrijven is gaan zien als vaste ruimtelijke eenheden die niet veranderd moeten worden.

Indien hij een groter bedrijf wenst, dan zal hij er niet aan denken land of een geheel bedrijf bij te kopen, maar hij zal een groter bedrijf trachten te kopen en het huidige bedrijf verkopen. Dit besef van een bedrijf als vaste eenheid, dat zo goed aansluit bij het gevoerde beleid, is door de beschreven wetgeving waarschijnlijk ook nog versterkt.

Een andere vraag is echter of het structuurbeleid eveneens veel invloed heeft gehad op de gunstige situatie betreffende de gemiddeld per bedrijf en per man betoelde oppervlakte. Dit is waarschijnlijk in veel mindere mate het geval geweest. Het beleid was er namelijk bewustop gericht het aantal bedrijven en de agrarische

werkgelegenheid te doen toenemen. De oorzaak van het feit dat de gemiddelde per bedrijf en per man beteelde oppervlakten in Denemarken zoveel groter zijn dan in Nederland, moet dan ook niet worden gezocht in het Deense structuurbeleid, maar in de omstandigheid dat het Deense platteland minder dicht bevolkt is. Dit was reeds voor 1850 het geval, omdat de agrarische bevolking nadien in beide landen ongeveer met een zelfde percentage is toegenomen.

Tenslotte dient nog te worden opgemerkt dat het beleid erop gericht was vooral het aantal middelgrote (10-30 ha) bedrijven te doen toenemen, door de grootste bedrijven te splitsen in kleinere en de kleine met een deel van het land van de grote bedrijven te vergroten.

Samenvattend kan men stellen dat in Denemarken vroeger dan bij ons een krachtig structuurbeleid is gevoerd, met als belangrijkste resultaat een gunstige verkaveling en een eigenaarsboerenstand met middelgrote bedrijven.

HOOFDSTUK IV

DE AGRARISCHE JONGEREN

§ 1. De beroepskeuze

In landen waar het gezinsbedrijf sterk domineert, zoals in Nederland en Denemarken, is de beroepskeuze van boerenzoons in hoge mate bepalend voor de aantalsontwikkeling van de agrarische bevolking. Een vergelijking van het beroepskeuzepatroon in beide landen is daarom interessant. In dit verband moet niet alleen aandacht worden besteed aan de generatiedruk en het aantal jongeren dat een niet-agrarisch beroep kiest, maar ook aan de wijze waarop het vertrek uit de landbouw tot stand komt, met name aan de leeftijd van afvloeiing en het volgen van niet-agrarisch onderwijs.

Voor Nederland zijn uit een onderzoek van het L.E.I. gedetailleerde gegevens bekend over de beroepskeuze in land- en tuinbouw¹⁾. In Denemarken is op dit punt weinig onderzoek verricht. De meeste informatie verschaffen nog de onderzoekingen van Gad²⁾. Door de resultaten van dit onderzoek aan te vullen met enkele andere gegevens kan in grote lijnen toch een beeld worden verkregen van de beroepskeuze in de Deense landbouw.

Het is in Nederland gebruikelijk onderscheid te maken tussen de primaire en secundaire afvloeiing. De primaire afvloeiing heeft betrekking op de jongeren die direct na het verlaten van de lagere school een niet-agrarisch beroep kiezen, al of niet via een instelling voor voortgezet onderwijs. Tot de secundair afgevoelden worden degenen gerekend die eerst enige tijd in de landbouw werken en daarna naar een niet-agrarisch beroep overstappen.

Over de omvang van de primaire afvloeiing in Denemarken kan uit de cijfers van tabel 11 een indruk worden verkregen.

Tabel 11

BEROEPSKEUZE VAN 15-JARIGE JONGEREN

Jaar	Aantal jongeren van 15 jr.	Waarvan werkzaam		Zoons van agrariërs van 15 jaar aantal
		in niet-agrarische beroepen	in landbouw	
	1	2	3	4
1921	32.500	18.500	14.000	12.500
1930	32.000	17.000	15.000	11.000
1940	32.500	18.500	14.000	10.500
1950	30.000	21.500	8.500	9.000

Bron: H. Gad, t.a.p., blz. 116.

- 1) "Beroepskeuze en bedrijfsopvolging in land- en tuinbouw", L.E.I.-publicatie, 1959.
- 2) H. Gad, "Befolkings- og arbejdskraftproblemer i Dansk Landsbrug", deel I en II; 1956. Aarhus Stiftsbogtrykkerie A/S.

In de eerste plaats kan worden geconstateerd, dat in de periode 1921-1950 zowel het aantal 15-jarige zoons van agrariërs (boeren en landarbeiders) is gedaald als het totale aantal in de landbouw werkende 15-jarigen. Aangezien dit laatste cijfer in de jaren 1921, 1930 en 1940 aanmerkelijk groter was dan het aantal zoons van agrariërs, wijst dit op een vrij sterke primaire toevloeiing van buiten de landbouw in het verleden. Vermoedelijk moet deze - voor Nederlandse verhoudingen - vrij grote primaire toevloeiing worden toegeschreven aan de betrekkelijk geringe niet-agrarische werkgelegenheid op het platteland.

Ook in 1950 zullen vermoedelijk nog een aantal jongeren uit niet-agrarische milieus hun eerste beroep in de landbouw hebben gevonden. Stelt men dit aantal op 500, dan betekent dit, dat van de 9.000 zoons van agrariërs er ongeveer 8.000 of 89% als eerste beroep de landbouw hebben gekozen.

Indien niet 500, maar 1.000 jongeren uit niet-agrarische gezinnen in de landbouw waren gaan werken - een getal dat ons toch wel hoog voorkomt -, dan zou 83% van de zoons van agrariërs in de landbouw zijn gaan werken. De primaire afvloeiing heeft omstreeks 1950 dus vermoedelijk 11-17% bedragen.

Hetzelfde cijfer kan naar verhouding ook voor 1956 worden berekend. Het aantal 15-jarige zoons van agrariërs bedroeg in dat jaar ongeveer 9.250 en het aantal in de landbouw werkenden van 15 jaar ongeveer 7.900. Neemt men weer aan, dat van deze 7.900 er 500 uit niet-agrarische gezinnen afkomstig waren, dan zou de primaire afvloeiing ongeveer 20% hebben bedragen.

Vergelijkt men de Deense cijfers met die van Nederland, dan komt men tot de conclusie, dat de primaire afvloeiing in Nederland aanzienlijk hoger ligt. Voor de zeekleigebieden bedroeg dit cijfer in 1957 nl. 27%, voor de zandgronden 32% en gemiddeld voor geheel Nederland 31% 1).

Wat de secundaire afvloeiing betreft liggen de zaken juist tegengesteld; deze is nl. in Denemarken belangrijk hoger dan in Nederland, zoals uit tabel 12 kan worden afgeleid. In deze tabel is het aantal in de landbouw werkende jongens van 15, 17 en 19 jaar in verschillende jaren weergegeven. In de eerste plaats blijkt, dat het aantal 15-jarigen dat jaarlijks in de landbouw gaat werken van 1951 af vrijwel constant is gebleven. Het aantal 19-jarigen is echter vrij sterk afgenomen. Dit kan alleen bij een toenemende secundaire afvloeiing. Dit laatste kunnen wij aflezen in diagonale richting. De jongeren die in 1953 nog 15 jaar waren, waren 17 in 1955 en 19 in 1957. Van de groep van 8.000 in 1953

1) Beroepskeuze en bedrijfsopvolging, t.a.p., blz. 113. Het feit, dat in de Deense cijfers zowel boeren- als landarbeiderszoons zijn begrepen, doet weinig afbreuk aan de vergelijkbaarheid van de cijfers in § 1, daar het aantal zoons van landarbeiders betrekkelijk klein is. Zoals uit § 2 nog zal blijken, bedraagt het aantal gehuwde landarbeiders 10-15% van het aantal boeren (zie ook hoofdstuk V).

werkten er in 1957 nog slechts 4.300 of iets meer dan de helft in de landbouw. De afvloeiing heeft blijkbaar voor een belangrijk deel plaats tussen het 17e en 19e jaar. Van de jongeren die in 1955 in de landbouw gingen werken als 15-jarige was in 1959 reeds meer dan de helft afgevloeid.

Tabel 12

AANTAL JONGEREN WERKEND IN DE LANDBOUW					
Leeftijd	1951	1953	1955	1957	1959
15 jaar	8.100	8.000	7.800	8.000	7.900
17 jaar	15.000	8.100	7.500	7.200	6.700
19 jaar		6.600	5.500	4.300	3.700

Bron: Berekend naar Landbrugstatistik 1959.

In bijlage 2 worden dezelfde cijfers gegeven, maar dan voor een groter aantal jaarklassen. Hieruit blijkt duidelijk, dat de secundaire afvloeiing het grootst is tot ongeveer 22 jaar. Er verlaten ook nog wel ouderen de landbouw, doch dit aantal is betrekkelijk klein tegenover het aantal dat voor het 22e jaar de landbouw de rug toekeert.

Beziet men de cijfers van de primaire en secundaire afvloeiing tezamen, dan blijkt dus, dat van de 9.000 zoons van agrariërs die jaarlijks 15 jaar worden er bij de huidige gang van zaken niet meer dan 3000 à 4000 op hun 20e jaar nog in de landbouw werken, dit is 33-45%. Wanneer er nog een zekere primaire toevloeiing is van buiten de landbouw, dan zouden deze percentages nog lager liggen.

Zoals gezegd is de secundaire afvloeiing in Nederland veel kleiner. Van de 19-jarige zoons, die direct na de lagere school in de landbouw waren gaan werken, was in 1957 ongeveer 10% weer secundair afgevloeid. Houdt men echter tevens rekening met de primaire afvloeiing, dan betekent dit, dat op 19-jarige leeftijd in Nederland thans nog ongeveer 60% in de landbouw werkt, tegenover 33-45% in Denemarken.

Al met al blijkt het afvloeiingspatroon in Denemarken en Nederland aanzienlijke verschillen te vertonen. Niet alleen is de totale afvloeiing in Denemarken groter bij een lager kindertal (zie hoofdstuk I), doch tevens ligt het accent meer op de afvloeiing op latere leeftijd. In Nederland zou een grote secundaire afvloeiing ongetwijfeld als ongunstig worden geïnterpreteerd, aangezien voor deze jongeren te weinig scholingsmogelijkheden zijn. Bij ons onderwijssysteem ligt het zwaartepunt van de vakscholing op het voortgezet dagonderwijs in aansluiting aan de lagere school. In Denemarken neemt althans op het platteland het avond- en cursusonderwijs een veel grotere plaats in. Dit geeft de jongeren meer gelegenheid na het volgen van de "Kopschool" en eventueel de "Realschool" na hun 20e jaar nog een vakscholing te ontvangen (zie § 3). Deze omstandigheden zijn wellicht mede de oorzaak van het feit,

dat de boerenzoons nog algemeen in de landbouw blijven werken nadat ze de school hebben verlaten en dat de secundaire afvloeiing sterk ontwikkeld is.

De vraag rijst tenslotte of er in Denemarken ook sprake is van een teveel of een tekort aan opvolgers of met andere woorden dat het aantal vrijkomende bedrijven ongeveer in overeenstemming is met het aantal op een bedrijf wachtende zoons. Een antwoord op deze vraag kan op twee manieren worden verkregen.

In de eerste plaats kan de beroepskeuze-index worden berekend, welk cijfer een indruk beoogt te geven van de juistheid van de beroepskeuze van de jongste generatie zoons (15-19 jaar) in verband met de opvolgingsmogelijkheden 1). Voor Denemarken bedraagt dit cijfer voor de gehele groep 15-19-jarigen ongeveer 1,3, hetgeen betekent dat er voor elke 100 vrijkomende bedrijven 130 opvolgers beschikbaar zijn. Berekent men echter dit cijfer alleen voor de 19-jarigen - hetgeen ons, gelet op de traditioneel hoge secundaire afvloeiing, juist voorkomt - dan is dit cijfer 0,8. Voor elke 10 vrijkomende bedrijven zijn er dus 8 zoons van 19 jaar aanwezig. Hiervan zal waarschijnlijk nog ongeveer 30% secundair afvloeien voor het 32e jaar, zodat er $\pm$ 6 opvolgers zullen zijn voor elke 10 vrijkomende bedrijven.

Gad kwam tot ongeveer gelijklopende conclusies. Hij had namelijk uitgerekend, dat er indien rekening werd gehouden met de leeftijdsopbouw en de gebruikelijke secundaire afvloeiing, ongeveer 7.000 20-jarige jongeren nodig zijn om het aantal bedrijven in stand te houden.

Uit de cijfers van tabel 12 en bijlage 2 blijkt, dat er in 1959 ongeveer 4.000 20-jarigen waren, dat is dus ongeveer 60% van het aantal dat nodig zou zijn.

§ 2. B e w e e g l i j k h e i d v a n d e f a c t o r a r b e i d e n d e b e d r i j f s o v e r n e m i n g

In hoofdstuk III is reeds geconcludeerd, dat men in Denemarken het landbouwbedrijf in sterke mate als een vaste ruimtelijke eenheid ziet. Het splitsen van bedrijven ten behoeve van kinderen en het aan- en verkopen van los land komt dan ook betrekkelijk weinig voor. Het een en ander wordt door de Deense wetgeving ook bepaaldelijk niet gestimuleerd.

Voor gezinsbedrijven, waar in de loop van de gezinscyclus een zoon als tweede arbeidskracht ter beschikking komt, kan deze gefixeerde bedrijfsomvang tot verborgen werkloosheid leiden, indien het bedrijf in feite slechts produktief emplooi biedt aan één arbeidskracht. Zoals nader zal blijken heeft men voor dit vraagstuk, dat ook in Nederland op de kleinere bedrijven van betekenis is, een

- 1) Het jaarlijkse aantal potentiële opvolgers, dat in de toekomst een bedrijf moet krijgen wordt gesteld tegenover het aantal bedrijven, dat per jaar voor hen vrijkomt. Dit laatste kan men berekenen, uitgaande van de gemiddelde leeftijd van het boerzijn; indien deze 35 jaar bedraagt, komt jaarlijks $1/35$ van het aantal bedrijven vrij.

oplossing gevonden, die in ons land weinig gebruikelijk is.

Een andere moeilijkheid op gezinsbedrijven is veelal, dat de zoon zelfstandig wil worden op een leeftijd, dat de vader nog te jong is om te gaan rentenieren. Ook ten aanzien van de bedrijfs-overneming heeft zich in Denemarken een traditie geworteld, welke in Nederland veel minder veelvuldig voorkomt.

De Nederlandse boerenzoons werken na hun opleiding aan de landbouwscholen in hoofdzaak op het ouderlijk bedrijf. Zo bleek, dat in 1957 van de in de landbouw werkende zoons van boeren slechts 13% in loondienst werkte; dit cijfer varieerde nog van 32% op de bedrijven kleiner dan 5 ha tot 3% op de bedrijven groter dan 30 ha. In Denemarken is dit percentage veel hoger, zoals blijkt uit de cijfers van tabel 13.

Tabel 13

WERKEN OP OUDERLIJK BEDRIJF EN IN LOONDIENST

Leeftijd	Aantal werkend				Percentage werkend			
	op ouderlijk bedrijf		in loon-dienst		op ouderlijk bedrijf		in loon-dienst	
	1953	1959	1953	1959	1953	1959	1953	1959
15 jaar	2875	2630	5155	5222	35	35	65	65
17 jaar	2120	1655	5956	5043	24	25	76	75
19 jaar	1700	945	4909	2771	26	24	74	76

Bron: Berekend naar Landbrugstatistik 1959.

In de cijfers van tabel 13 zijn behalve de zoons van boeren ook opgenomen de zoons van arbeiders en werkenden in de overige beroepen. Deze laatste twee groepen zoons zijn naar omvang slechts door schatting bekend. Het aantal gehuwde arbeiders bedraagt ongeveer 10-15% van het aantal boeren. Het aantal zoons van werkenden uit andere beroepen schatten wij ook lager dan 10% van het aantal zoons van agrariërs. Van de jongeren werkend in de landbouw zal dan ook $\pm$ 80% zoon van een zelfstandig landbouwer zijn. Dit betekent dan toch altijd nog dat 50 à 60% van de zoons van boeren op 15-jarige leeftijd in loondienst werkt. Voor de 17- en 19-jarigen is het percentage in loondienst werkenden nog weer 10% hoger. Wij mogen dus inderdaad wel concluderen, dat het gebruikelijk is dat de Deense boerenzoons althans een aantal jaren in loondienst gaan werken.

De motieven voor deze beweeglijkheid van de factor arbeid zijn verschillende 1). Behalve de reeds hiervoor genoemde aanpas-

- 1) De uitwisseling van boerenzoons wordt hier te lande ook gepropageerd, zonder veel succes tot heden. Opgemerkt kan nog worden, dat het gaan werken van zoons van kleine boeren op grote bedrijven op de zandgronden in Nederland op de moeilijkheid stuit, dat het aantal grote bedrijven naar verhouding te gering is. In Denemarken ligt de verhouding tussen kleine en grote bedrijven in dit opzicht veel gunstiger.

sing van de arbeidsbezetting aan de werkgelegenheid op de kleinere bedrijven zijn vooral didactische overwegingen van belang. Men is van mening, dat een boerenzoon zijn praktijkopleiding niet alleen op het ouderlijke bedrijf dient te krijgen, maar ook een aantal jaren moet werken op bedrijven in een andere streek (zie ook § 3). Bovendien zien de boerenzoons kans in deze periode een bedrag over te sparen, dat een zekere basis vormt voor hetgeen zij nodig hebben, als zij in de toekomst een bedrijf willen overnemen.

Ook ten aanzien van de overneming van de bedrijven kan worden geconcludeerd dat de mobiliteit van de zoons groter is dan in Nederland. Uit het L.E.I.-onderzoek is gebleken, dat van de generatie van zittende boeren 32% het bedrijf van de vader had overgenomen en 18% van schoonouders en andere familieleden 1). In totaal werd dus 50% overgenomen van familieleden, waarbij nog kan worden aangetekend, dat bij de jongere boeren en op de grotere bedrijven een veel hoger percentage van de bedrijven van familie werd overgenomen.

De cijfers van tabel 14 geven een indruk van de bedrijfsoverneming in Denemarken.

Tabel 14

AANTAL VERKOCHTE BOERDERIJEN				
Verkocht	1958		1959	
	aantal	in %	aantal	in %
Binnen de familie	1999	23	2381	22
Op de vrije markt	5205	59	6695	62
Overigen	1611	18	1705	16
Totaal	8815	100	10781	100

Bron: Landbrugstatistik 1959.

Het blijkt, dat per jaar ongeveer 10.000 bedrijven van eigenaar verwisselen. Bij een totaal aantal bedrijven van 196.000 betekent dit, dat jaarlijks 5% van de bedrijven wordt verkocht. Als wij ervan uitgaan, dat de boeren gemiddeld 35 jaar zelfstandig zijn, zou dit betekenen dat ieder bedrijfshoofd in zijn leven bijna twee bedrijven koopt.

Het aantal bedrijven dat binnen de familie wordt verkocht is betrekkelijk klein; in 1958 en 1959 was het 22%. Deze cijfers bevestigen de indruk, die uit gesprekken over de bedrijfsoverneming is verkregen. Het is vrij gebruikelijk dat een jonge boer, die voor zichzelf wil beginnen, een bedrijf koopt. Als hij weinig geld heeft, koopt hij een klein bedrijf en als hij later meer vermogen heeft gekregen, verkoopt hij het kleine bedrijf en koopt een groter bedrijf. Ook is het vrij gebruikelijk dat de zoon die om welke reden dan ook, het ouderlijk bedrijf zou willen voortzetten, tijdelijk een ander bedrijf koopt en dat exploiteert totdat de vader ermee ophoudt en het bedrijf aan de zoon verkoopt. Ook komt het voor dat de vader, die het minder druk wil hebben, een kleiner bedrijf koopt.

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze", t.a.p., blz. 78.

De mobiliteit van de zoons, zowel in hun opleidingsperiode als bij de bedrijfsoverneming, maakt dat in Denemarken het vader-zoon-bedrijf vrij weinig voorkomt. Bij de gedachtenvorming over de minimumbedrijfs grootte speelt dan ook de gezinscyclus geen rol. De in Nederland vrij gangbare, doch overigens aanvechtbare gedachte van het gezinsbedrijf met twee arbeidskrachten - welke gedachte is gebaseerd op de vader-zoon-opvolging - vindt in Denemarken bij de huidige omstandigheden weinig of geen aanhang.

§ 3. H e t l a n d b o u w o n d e r w i j s

Organisatie van het onderwijs

De organisatie van het onderwijs is in Denemarken enigszins afwijkend van die in Nederland. De 7-jarige leerplicht - voor 7- tot 14-jarigen - bestaat er reeds sedert 1814. In 1937 werd ook het 8e leerjaar mogelijk gemaakt, doch niet verplicht gesteld. In plaats van het normale onderwijs van de lagere school kunnen de kinderen in de stad na de 4e klas een 4-jarige "Tussenschool" volgen. Het eindexamen van de "Tussenschool" geeft toegang tot de 3-jarige gymnasia en tot de eenjarige "Realklasse". Het eindexamen gymnasium geeft toegang tot de universiteit en de technische hogeschool. Na het volgen van de "Realklasse" kan men alle overige hogescholen bezoeken, o.a. de landbouwhogeschool in Kopenhagen 1).

Op het platteland komt de "Tussenschool" niet voor. Wel vindt men hier en daar de zogenaamde "Kopscholen". Het onderwijs is hier meer op de praktijk gericht; deze scholen kunnen het best worden beschouwd als een soort praktische tussenschool.

Een typische vorm van onderwijs wordt in Denemarken gegeven aan de Volkshogescholen. Deze worden vooral bezocht door jongeren van 17-30 jaar van het platteland, omdat de arbeidsverdeling zich daar leent voor schoolbezoek in de wintermaanden. De cursussen duren ongeveer 6 maanden. Vakken als taal, rekenen, vaderlandse en wereldgeschiedenis, gemeenschapsleer en literatuur nemen hier een belangrijke plaats in. Het aantal mannelijke leerlingen dat jaarlijks deze cursus bezoekt varieert van 2000 tot 2500. Het is dus bijna evenveel als het aantal leerlingen van de landbouwscholen. Een deel van de boerenzoons bezoekt beide scholen.

Het landbouwonderwijs 2)

De eenvoudigste vorm van landbouwonderwijs bestaat uit de avondcursussen, die 40 lesuren omvatten.

Een meer uitgebreide vorm wordt gegeven aan de landbouwscholen. Deze scholen, waarvan er 29 zijn, zijn voortgekomen uit de volkshogescholen. Het programma duurt slechts $\pm$ 8 maanden. De leerlingen verblijven die tijd in een internaat. De leeftijd bedraagt veelal 22 à 24 jaar; de leeftijdsgrenzen zijn echter 17-30 jaar.

- 1) "World Survey of education"; Handbook of educational organization and statistics. Unesco, 1955.
- 2) De gegevens betreffende het landbouwonderwijs werden ontleend aan:
 - a. "Reisverslag van de excursie naar Denemarken met directeurs van landbouwwinterscholen van 13-19 juni 1953". Ministerie van Landbouw, 's-Gravenhage 1953.
 - b. "Fatis Review" (Supplement).
"Agricultural education", 1, blz. 16-20.

Op deze scholen behoeft men noch toelatings-, noch eindexamen te doen. Het programma is het best vergelijkbaar met de landbouwwinterscholen hier te lande. De studieduur is wel korter, maar het aantal uren per week is er groter dan op onze landbouwwinterscholen. Bovendien zijn de leerlingen belangrijk ouder en hebben reeds + 5 jaar praktisch gewerkt.

Een vorm van onderwijs zoals wordt gegeven aan onze lagere landbouwscholen kent men in Denemarken niet.

Het bezoeken van de landbouwschool wordt gewoonlijk gecombineerd met praktisch werk op een ander dan het ouderlijke bedrijf. De Deense boerenzoen werkt na het verlaten van de lagere school eerst enige jaren op het ouderlijke bedrijf en vervolgens gaat hij enkele jaren als inwonende knecht werken in verschillende delen van het land (zie § 2). De landbouwschool wordt gewoonlijk bezocht in de streek waar men werkt. Het gevolg daarvan is, dat op de landbouwschool de leerlingen afkomstig zijn uit alle delen van het land, hetgeen het onderwijs ten goede komt.

Het percentage van de jonge boeren dat de landbouwschool heeft gevolgd is in Denemarken slechts te schatten. In tabel 15 is het aantal leerlingen in diverse jaren vergeleken met het aantal 20-jarige in de landbouw werkende jongeren.

Tabel 15

AANTAL MANNELIJKE LEERLINGEN VAN VOLKSHOGESCHOLEN EN LANDBOUWSCHOLEN²⁾

Jaar	Aantal 20-jarigen in de landbouw	Aantal leerlingen op:	
		landbouwschool	volkshogeschool
1945	9390	2483	2459
1948	7110	2135	2580
1951	6460	2390	2266
1953	5890 ¹⁾	2396	1936
1956	4200 ¹⁾	2748	2298
1957	3500 ¹⁾	2992	2469

1) Bron: Statistische Efterretninger.

2) Aantal geschat op basis van tabel 12.

Vergelijken wij het aantal leerlingen per jaar met het aantal 20-jarigen, dan blijkt dat in 1956 en 1957 het aantal leerlingen respectievelijk 66 en 85% van het aantal 20-jarigen bedroeg. Deze 20-jarigen zullen echter niet allen in de landbouw blijven. Daar de landbouwschool veelal pas na het 22e jaar wordt gevolgd, zullen de leerlingen dit in het algemeen doen na een bewuste beroepskeuze. Het is dan ook waarschijnlijk dat het percentage van de jonge boeren dat de landbouwschool volgt hoger ligt dan 75% (het gemiddelde van 1956 en 1957).

Bij de bovengenoemde cijfers moet voorts nog worden opgemerkt, dat het vermelde aantal 20-jarigen niet alleen de boerenzoons omvat, maar alle werkenden in de landbouw (zie § 2).

De hoogste vorm van landbouwonderwijs wordt gegeven aan de Landbouwhogeschool in Kopenhagen. Deze school ontvangt de leerlingen na gewoonlijk 4 jaar tussenschool, al of niet gevolgd door

1 jaar Realschool en na het volgen van de landbouwschool (1 jaar). De duur van de cursus is 3 jaar waarna men de titel van "landbouwkandidaat" krijgt. Het aantal afgestudeerden bedraagt 70 à 80 per jaar. Enkelen van het volgen daarna nog een 2-jarige opleiding tot onderzoeker. De meesten aanvaarden een functie, vooral bij de voorlichtingsdienst. Interessant is voorts dat per jaar ongeveer 10 landbouwkandidaten afstuderen die zich speciaal op streekproblemen hebben toegelegd, de zogenaamde "Mejeribrugskandidater".

HOOFDSTUK V

DE LANDARBEIDERS

§ 1. Het aantal landarbeiders

Onderzoekingen naar de landarbeidersgroep zoals deze door het L.E.I. in de verschillende delen van Nederland zijn ingesteld, zijn in Denemarken niet verricht 1). Voor informatie over het aantal landarbeiders is men dan ook aangewezen op de arbeidskrachtentellingen in de landbouw, aangevuld met schattingen. Over de sociale positie van de landarbeiders zijn met uitzondering van de wettelijk vastgelegde arbeidsvoorwaarden geen nauwkeurige gegevens bekend 2).

In hoofdstuk II is reeds gewezen op het feit, dat een deel van de arbeidskrachten in loondienst wordt gevormd door de boerenzoons die tijdelijk als inwonend knecht op een ander dan het ouderlijk bedrijf gaan werken met de bedoeling later zelfstandig bedrijfshoofd te worden. Bovendien werkt het grootste deel van de landarbeiderszoons ook slechts tijdelijk in de landbouw; op wat oudere leeftijd zoeken zij meestal een niet-agrarisch beroep (hoofdstuk IV). De groep arbeidskrachten in loondienst is derhalve zeer vlottend van samenstelling en de eigenlijke landarbeidersgroep zoals in Nederland in de zeelei- en weidegebieden voorkomt, is betrekkelijk klein.

De omvang van de eigenlijke landarbeidersgroep kan wellicht het best worden benaderd door uit te gaan van het aantal gehuwde landarbeiders. In 1959 bedroeg dit aantal ongeveer 24.000. Houdt men bovendien rekening met de grondgebruikers op zeer kleine bedrijven die als landarbeider werken en met de landarbeiderszoons die als inwonend knecht werkzaam zijn, dan kan het aantal landarbeiders worden geschat op ten minste 35.000. Het aantal inwonende knechts bedroeg in dat jaar ongeveer 60.000.

De inwonende knechts zijn in hoofdzaak werkzaam op de gezinsbedrijven. De landarbeiders in de eigenlijke betekenis van het woord zouden in hoofdzaak emplooi vinden op de grotere bedrijven en dan veelal een bepaalde functie hebben (trekkerbestuurder, melker, "voerbaas").

Gezien de moeilijkheden om het huidige aantal landarbeiders ook maar enigszins nauwkeurig te benaderen, is het zeer speculatief de ontwikkeling van deze groep in het verleden na te gaan.

- 1) "De landarbeiders in Nederland, een beroepsgroep in beweging", deel I en II, L.E.I.-publikatie 1954 en 1958.
- 2) Geraadpleegde literatuur: D. Hill: "Die Landarbeiterverhältnisse in Dänemark", "Agrarwirtschaft", 1955; "Why labour leaves the land", t.a.p.; Bulletins en congresverslagen van de International Farmworkers Federation.

Wel blijkt duidelijk uit de tellingen dat evenals in de meeste Westeuropese landen het totaal aantal arbeidskrachten in loondienst (inwonende knechts en landarbeiders) in de laatste decennia belangrijk is gedaald. Vredeling schat de afnemings in de periode 1939-1955 op ongeveer 2 $\frac{1}{2}$ % per jaar 1).

De oorzaken voor deze teruggang liggen zowel in de verminderde werkgelegenheid in de landbouw door mechanisatie en rationalisatie als in de aantrekkingskracht van de niet-agrarische beroepen. Overigens is de teruggang bij de groep inwonende knechts aanzienlijk groter geweest dan bij de groep uitwonende landarbeiders, die gemeten in arbeidsjaareenheden sinds 1938 bijna niet is afgenomen.

§ 2. L o n e n e n a r b e i d s v o o r w a a r d e n

Evenals in vrijwel alle Westeuropese landen zijn de arbeidsvoorwaarden voor de landarbeiders in Denemarken lange tijd achtergebleven bij die van vergelijkbare groepen arbeiders. Het streven naar relatieve gelijkstelling is het belangrijkste doel geweest van de Deense landarbeidersorganisatie, die in 1915 werd opgericht. De betrekkelijk late opkomst van een vakvereniging duidt er overigens reeds op, dat de tegenstellingen tussen boeren en landarbeiders nooit zo groot zijn geweest als b.v. in de Nederlandse zee- en kleigebieden. In dit opzicht is Denemarken ten dele vergelijkbaar met de zandgronden in Nederland, waar de tegenstellingen in feite minder manifest waren dan in de zee- en kleigebieden.

Het streven naar relatieve gelijkstelling gold in de eerste plaats de lonen. Voor de oorlog zou het landarbeidersloon in Denemarken 50% van dat van vergelijkbare beroepsgroepen hebben bedragen. In 1956 bedroeg het inkomen van een gehuwde landarbeider met twee kinderen 84% van dat van een industriearbeider in soortgelijke omstandigheden 2). Dit cijfer was in Denemarken hoger dan in enig ander land in Europa. Nadien zijn nog enkele loonverbeteringen in de landbouw doorgevoerd. Er is echter geen duidelijk beeld verkregen hoe de lonen van de landarbeiders zich thans verhouden tot die van vergelijkbare groepen.

Ten aanzien van de sociale voorzieningen hebben de landarbeiders in Denemarken dezelfde rechten als de werknemers in andere bedrijfstakken. De sociale voorzieningen zijn in het algemeen dezelfde als die in Nederland, waarbij nog kan worden aangetekend dat de regeling van het ouderdomspensioen in Denemarken (evenals in Zweden) veel eerder tot stand is gekomen dan in Nederland.

Wat de vakantie betreft hebben de Deense landarbeiders recht op 18 dagen per jaar; in Nederland was dit 13 dagen per jaar.

Van het begin van het streven af naar gelijkstelling heeft de duur van de arbeidstijd een rol gespeeld. Van de zijde van de landarbeiders werd de 48-urige werkweek, die na de Eerste Wereldoorlog in vrijwel alle bedrijfstakken werd ingevoerd, als eis gesteld. In 1948 werd de werktijd voor landarbeiders verkort met 200 uur tot 2600 uur per jaar, dit is een vermindering van 9 $\frac{1}{3}$ tot 8 $\frac{2}{3}$ uur per dag. In 1959 werd een arbeidsweek van 48 uur ingevoerd, met dien verstande dat 's zomers langer gewerkt wordt dan in de winter. Op dat tijdstip was in vele bedrijfstakken (o.a.

1) Preadvies van ir. H. Vredeling voor het Congres van de International Landworkers Federation, 1956.

2) Ir. H. Vredeling, t.a.p.

in de bosbouw) echter reeds overeenstemming bereikt over een 45-urige werkweek. De indruk bestaat, dat de inwonende knechts, die veelal ook met de veeverzorging belast zijn, gemiddeld langer dan 8 uur per dag werken.

Over de omvang van de seizoenwerkloosheid kan geen betrouwbaar inzicht worden verkregen. Uit de arbeidskrachtentellingen blijkt echter, dat in de laatste jaren het aantal tijdelijke arbeidskrachten in verhouding tot het aantal vaste betrekkelijk gering was. De seizoenwerkloosheid kan derhalve niet van grote omvang geweest zijn. Bovendien is door de uitbreiding van de niet-agrarische werkgelegenheid de groep losse arbeidskrachten vrij sterk afgenomen.

§ 3. Grondgebruik en huisvesting

In het verleden is in Denemarken het grondgebruik door landarbeiders door een speciale wetgeving sterk gestimuleerd; sedert 1899 zijn ongeveer 13.000 landarbeiderwoningen gebouwd met 1-3 ha grond erbij (hoofdstuk III). De motieven, die in Denemarken tot een stimulering van het landarbeidersgrondgebruik hebben geleid zijn vermoedelijk niet die van de Nederlandse wetgever in 1919, in welk jaar de Landarbeiderswet tot stand kwam. In Nederland zat bij de stichting van landarbeidersplaatsjes de bedoeling voor de landarbeider een bron van aanvullende inkomsten te verschaffen alsmede een verbetering van zijn woonsituatie te bewerkstelligen. In Denemarken was het accent iets meer verschoven in de richting van het vormen van zeer kleine boerenbedrijven en het binden van de bevolking aan het land. De indruk bestaat, dat de beroepsmobiliteit bij de landarbeidersgroep in Denemarken - althans in het verleden - groter is geweest dan in Nederland; een groter percentage van de landarbeiders heeft vermoedelijk kans gezien zelfstandig boer te worden.

Behalve de wet, die de stichting van landarbeidersplaatsjes stimuleert, bestaat er een uit 1938 daterende wet (gewijzigd in 1951) welke beoogt het eigen woningbezit onder landarbeiders te bevorderen. Blijkens het aantal verstrekte leningen is de animo voor het eigen woningbezit niet groot. Opmerkelijk is echter, dat de landarbeiders, voor zover zij geen dienstwoning ter beschikking hebben, in een eigen woning huizen. Evenals in Nederland blijken de landarbeidersorganisaties wel bezwaren tegen dienstwoningen te hebben, minder wegens de staat van deze woningen dan wel uit hoofde van de beknutting van de bewegingsvrijheid die hier voor de arbeider uit zou ontstaan.

In verband met het veelvuldig voorkomende instituut van inwonende knechts heeft de Deense wetgever ook de voorwaarden voor de huisvesting van deze groep wettelijk geregeld (Medhjaelperlov van 1921). Een in 1938 ingesteld onderzoek wees uit, dat in 1/3 van de gevallen niet werd voldaan aan de door de wet gestelde eisen. Thans zou de huisvesting van de inwonende knechts op bevredigende wijze zijn geregeld, waarbij in het bijzonder gedacht

is aan het inrichten van 1-persoonskamers met verwarming en een aparte ingang; het een en ander met het doel de inwonende knecht een zo groot mogelijke bewegingsvrijheid te verschaffen.

§ 4. V a k o p l e i d i n g

Tenslotte dient de vakscholing van de landarbeiders te worden aangestipt. Evenals in Nederland krijgt men in Denemarken oog voor de wenselijkheid van een goede vakscholing van de landarbeiders, te meer daar de mechanisatie in Denemarken een nog grotere vlucht heeft genomen dan in Nederland. In beginsel kunnen de landarbeiders deze scholing ontvangen aan de landbouwscholen; het aantal dat deze scholen bezoekt is echter klein. Ook de wintercursussen van de volkshogescholen, die overigens meer bijdragen tot de algemene dan tot de landbouwkundige vorming, zijn van beperkte betekenis. In de behoefte aan een betere opleiding van de landarbeiders is in de jaren na 1950 ten dele voorzien door het organiseren van speciale cursussen (motorenkennis, onderhoud machines, e.d.). Voor zover bekend bestaat er voor deze cursussen grote belangstelling.

Het geheel van opleidingen overziende moet men tot de conclusie komen, dat het vakonderwijs voor landarbeiders in Denemarken nog slechts in beperkte mate tot ontwikkeling is gekomen. Dezelfde conclusie doet overigens ook voor Nederland opgeld.

HOOFDSTUK VI

ENKELE BEDRIJFSECONOMISCHE ASPECTEN VAN DE DEENSE LANDBOUW

§ 1. I n l e i d i n g

De economische positie van de landbouwsector in de Deense economie wordt gekenmerkt door een belangrijk aandeel in het nationale produkt en het exportpakket.

De bevolking bestond in 1958 uit 4.500.000 zielen, waarvan de agrarische bevolking ongeveer 18% uitmaakt. Het percentage van de agrarische beroepsbevolking is echter iets lager. Het aandeel van de landbouw (excl. tuinbouw, bosbouw en visserij) in het nationale produkt bedroeg de laatste jaren ongeveer 15%.

Tabel 16

BRUTO NATIONAAL PRODUKT¹⁾ EN BEVOLKING IN DENEMARKEN EN HET
AANDEEL VAN DE LANDBOUW (incl. zuivelindustrie en slachterijen)

	Totaal milj.Kr.	Landbouw milj.Kr.	%	Totale bevolking	Landbouw- bevolking	%
1949	18.948	3.479	18	4.210.700	903.100	21
1950	21.694	4.137	19	4.251.500	890.300	21
1951	23.634	4.378	19	4.285.500	877.400	20
1952	24.978	4.969	20	4.315.300	864.600	20
1953	26.625	5.157	19	4.349.400	851.800	20
1954	27.638	4.737	17	4.389.100	839.000	19
1955	28.502	4.870	17	4.424.000	826.200	19
1956	30.517	5.375	18	4.454.000	813.300	18
1957	32.544	5.200	16	4.479.000	800.500	18
1958	33.794	5.135	15	4.500.700	787.700	18
1959	36.835	5.410	15	4.531.900	774.900	17

1) Tegen factorkosten en jaarprijzen; incl. onderhoud en afschrijving.

Bron: "Statistisk Aarbog".

Uit het bovenstaande blijkt dat het agrarisch inkomen van de landbouwbevolking tot 1952 een toeneming laat zien, zodat het inkomen per hoofd een gelijke hoogte met de rest van de Deense economie bereikte. In de latere jaren is de relatieve inkomenspositie van de landbouw weer achteruitgegaan, hoofdzakelijk als gevolg van dalende prijzen van landbouwprodukten en een stijging van de prijzen van het kostenpakket in de landbouw.

Tabel 17

PRODUKTIE EN EXPORT VAN VEEHOUDERIJPRODUKTEN			
1957	Produktie 1000 ton	Export 1000 ton	Perc. export
Boter	174	118	68
Kaas	96	61	64
Rundvlees	270	163	60
Varkensvlees	545	350	64
Eieren	139	104	75
Slachtkippen	23	14	60

Bron: Det Landøkonomisk Driftsbureau
 "Technical and Economic Changes in Danish farming"
 1959.

In 1957 bestond de produktie in de landbouw voor ca. 90% uit dierlijke produkten, terwijl de akkerbouw slechts 10% voor zijn rekening nam. Praktisch de gehele akkerbouwproduktie wordt in het binnenland opgenomen, terwijl meer dan $\frac{2}{3}$ van de dierlijke produktie wordt geëxporteerd. De export van landbouwprodukten bedroeg ongeveer 60% van de totale Deense export. Hierdoor is het begrijpelijk, dat het voor Denemarken moeilijker is over te gaan tot een algemeen systeem van prijsgaranties, te meer daar ook het aandeel van de landbouw in de nationale economie groter is dan in Nederland. Slechts voor enkele produkten, zoals voor suikerbieten, bestaat er een garantieregeling. Verder bestaat er een verplicht inmengingspercentage voor broodgranen, dat de producenten een tamelijk lage prijs voor tarwe en rogge garandeert. Tevens zijn er minimumimportprijzen voor voedergranen en een regeling die een grondprijs voor enkele zuivelprodukten op de binnenlandse markt garandeert. Over het algemeen zijn deze regelingen voor de inkomenspositie in de Deense landbouw van weinig betekenis.

Voor de beoordeling van de Deense inkomens is het noodzakelijk rekening te houden met de koopkracht van het geld. De wisselkoers is vaak voor dit doel geen geschikte omrekeningsfactor. Uit een studie van de O.E.E.C. bleek de koopkracht van de kroon ten opzichte van de gulden ongeveer 15% lager te zijn dan de wisselkoers aangeeft¹⁾. Dit is slechts een zeer ruwe benadering. In het vervolg zullen de geldbedragen daarom niet tot guldens worden omgerekend. Als een grove benadering dient men de bedragen in Deense kronen te halveren om tot vergelijkbare bedragen in Nederlandse guldens te komen.

§ 2. H e t p r o d u k t i e p l a n

De oppervlakte cultuurgrond omvat ca. 2.750.000 ha bouwland

1) "Comparative national products and price levels", O.E.E.C. 1958.

en ca. 350.000 ha blijvend grasland. Globaal 50% van de totale oppervlakte is bestemd voor de ruwvoederproductie, terwijl bovendien het grootste deel van de graansoort als veevoeder wordt gebruikt.

Tabel 18

VERDELING VAN DE CULTUURGROND 1957

Blijvend grasland	12%	} 46%
Gras en klaver (in vruchtwisseling opgenomen)	21%	
Hakvruchten (veevoeder)	13%	
Aardappelen	3%	
Suikerbieten	3%	
Graan	45%	
Overige gewassen	3%	
	100%	

Bron: zie tabel 17.

Het totaalaantal stuks rundvee bedraagt 3.200.000, hetgeen overeenkomt met een veedichtheid van 103 stuks per 100 ha cultuurgrond. De rundveestapel is gedurende een groot aantal jaren zeer constant gebleven. De omvang van de varkens- en kippenhouderij daarentegen fluctueert zeer sterk in verband met de wisselende prijsverhoudingen. Het aantal varkens in 1957 benadert het maximum van 1931.

Tabel 19

DE VEEBEZETTING IN 1957

	Totaal (x 1000)	Per 100 ha
Melkkoeien	1449	46,5
Totaal rundvee	3213	103
Varkens	5409	174
Kippen	23936	

Bron: zie tabel 17.

Het aantal paarden was in 1957 ca. 254.000, hetgeen iets meer dan één paard per bedrijf betekent. Sinds 1945 is het aantal paarden met 60% gedaald. In dezelfde periode is het aantal trekkers gestegen van 4.400 tot 77.800 in 1957. Bovendien verrichten 63.000 van deze bedrijven werkzaamheden bij anderen, zodat meer dan 2/3 van alle bedrijven gebruik maakt van een trekker. Het aantal maai-

dorsers is toegenomen tot 3.400 stuks.

Ruim 130.000 bedrijven maken gebruik van een melkmachine. Dit is ongeveer 75% van alle bedrijven met rundvee. In Nederland wordt slechts op 20% van de bedrijven met rundvee machinaal gemolken. In Denemarken is het percentage bedrijven met 1-4 koeien kleiner, het percentage bedrijven met 5-9 en 10-19 koeien groter en dat met 20 of meer koeien wederom kleiner dan in ons land (zie bijlage 3). Wanneer men aanneemt, dat machinaal melken alleen mogelijkheden biedt op bedrijven met meer dan 5 koeien, dan blijkt dat in Denemarken praktisch alle bedrijven deze mogelijkheid hebben benut.

De bedrijfsgrootteklassen laten wel duidelijke verschillen zien ten aanzien van het bouwplan en de veebezetting, maar toch veel minder dan men zou verwachten. De kleine bedrijven hebben een groot gedeelte (meer dan 23%) van de cultuurgrond bestemd voor hakvruchten, gecombineerd met een hoge veebezetting. De grote bedrijven hebben minder hakvruchten en een lagere veebezetting, maar een grote oppervlakte met handelsgewassen en granen.

Tabel 20

BOUWPLAN EN VEEBEZETTING 1952/53-1956/57¹⁾

	< 10 ha	10-20 ha	20-30 ha	30-50 ha	50-100 ha	> 100 ha
Percentage van de oppervl. cultuurgrond						
graan	41,5	42,7	43,6	43,8	44,1	46,0
hakvruchten	23,5	19,6	16,7	15,1	13,6	10,3
grasland en kunstweide	32,4	34,3	34,2	34,2	34,3	27,4
suikerbieten	1,9	2,2	3,2	3,2	2,8	3,6
handelsgewassen	0,7	1,2	2,2	3,6	5,0	12,2
braak	-	-	0,1	0,1	0,2	0,5
Veebezetting per 100 ha						
paarden	24,6	12,8	8,8	7,0	5,4	3,6
melkkoeien	85,9	65,0	54,7	50,1	44,4	35,1
overig rundvee	71,7	69,1	63,4	61,2	57,5	41,0
fokzeugen	24,7	20,5	16,7	13,1	11,5	6,3
mestvarkens	177,2	165,5	149,3	134,8	124,9	51,5
Opbrengst/ha						
graan (kg)	3663	3441	3509	3523	3471	3505
hakvruchten (voedereenheden)	8141	7257	6954	6997	7043	6674
groenvoeder (voedereenheden)	4980	4099	3657	3589	3533	3086
Melkopbr. per koe (kg)	3998	3948	4041	3917	3965	4079

1) Bron: zie tabel 17.

De graanopbrengsten zijn voor alle oppervlaktegroepen ongeveer gelijk. Hetzelfde geldt voor de melkopbrengst per koe. De opbrengst van de hakvruchten is op de kleine bedrijven belangrijk groter. Ook de opbrengst van groenvoedergewassen laat een belangrijk verschil ten gunste van de kleine bedrijven zien. Op deze bedrijven is het grootste deel van het groenvoederareaal in de vruchtwisseling opgenomen. Daarentegen is de oppervlakte blijvend grasland het grootst op de grote bedrijven, maar een belangrijk deel van dit grasland is van slechte kwaliteit. De verschillen in veebezetting zijn relatief groter. Op de kleine bedrijven zijn per ha viermaal zoveel varkens, meer dan tweemaal zoveel melkkoeien en bijna tweemaal zoveel overig rundvee dan op de grote bedrijven. Relatief is er echter meer overig rundvee (t.o.v. het aantal melkkoeien) op de grote bedrijven.

De opbrengsten van granen, aardappelen en suikerbieten per ha zijn ongeveer 5% lager dan in Nederland. De melkopbrengst per koe is op de Deense "L.E.I.-bedrijven" ongeveer gelijk aan die in Nederland. Deze melkproduktie wordt echter verkregen met belangrijk hogere krachtvoedergiften. Volgens de Deense zuivelstatistiek is de melkopbrengst per koe evenwel belangrijk lager dan in ons land.

Vergeleken met de periode voor de oorlog laten de veranderingen in het bouwplan (zie bijlage 4) slechts een geringe verschuiving zien, waarbij de grote bedrijven meer aandacht besteden aan markt-bare gewassen, terwijl de kleine bedrijven zich concentreren op veehouderijprodukten. Het aantal melkkoeien vertoont een belangrijke daling op de grotere bedrijven. Het aantal varkens is toegenomen op de bedrijven met 10-100 ha, terwijl dit op de kleine bedrijven praktisch niet veranderd is, wegens gebrek aan hokruimte. Dit heeft tot gevolg, dat de varkenshouderij nu meer gelijk verdeeld is over de oppervlaktegroepen.

In bijlage 5 wordt tenslotte een overzicht gegeven van de opbouw van de bruto-opbrengst en de bedrijfsgroottestructuur in de verschillende gebieden in Denemarken. Hieruit blijkt dat van gebied tot gebied slechts geringe verschillen in het produktieplan bestaan. Alleen de zuidelijke eilanden en een deel van Fünen, waar de suikerbietenproduktie hoofdzakelijk is geconcentreerd, laten een afwijking zien. Ook de bedrijfsgroottestructuur is bijzonder gelijkmatig in de verschillende gebieden.

Hoewel de produktieomstandigheden in de verschillende gebieden sterk uiteenlopen heeft zich onder invloed van de afzetmogelijkheden (export) in alle gebieden een veelzijdige veredelingsproduktie ontwikkeld. Deze grote uniformiteit van het produktieplan en de bedrijfsgroottestructuur vormen een belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van een sterke mobiliteit van de gezinsarbeid. Omgekeerd heeft een grote mobiliteit van de arbeid tot gevolg, dat minder grote verschillen tussen de bedrijfsgrootteklassen en de gebieden in de verhouding van grond en arbeid optreden, waardoor weer een uniform produktieplan wordt bevorderd. Er bestaat hier dus een wisselwerking.

§ 3. De financiële resultaten

De bedrijfsuitkomsten van de verschillende bedrijfsgrootteklassen in de jaren 1949-1959 worden in de volgende tabel gegeven.

Tabel 21

HET ARBEIDSINKOMEN VAN DE BOER (INCL. ECHTGENOTE) IN KR.

	< 10 ha	10-20 ha	20-30 ha	30-50 ha	50-100 ha	> 100 ha
1949/50	6278	8610	11093	14516	19193	52220
1950/51	6392	9045	12470	15761	20931	50296
1951/52	6808	10064	13583	17147	23970	50830
1952/53	7670	10281	13067	16487	24129	46115
1953/54	7484	10257	12176	15419	19983	28840
1954/55	6815	8979	10356	12211	14006	19643
1955/56	7047	9942	12583	14857	19043	34988
1956/57	7175	9219	12006	13373	17673	32231
1957/58	6902	9099	11773	14372	15121	16870
1958/59	7958	10718	13353	15290	18555	13403
Rente voor geïnvesteed kapitaal 1958/59	2525	3611	6310	8784	12504	35903
Gewerkte dagen	250	245	225	195	115	20
(boer en echtgenote)	50	30	14	6	1	-

Bron: Det Landøkonomisk Driftsbureau: "Undersøgelser over landbrugets driftsforhold" (diverse jaargangen).

Het arbeidsinkomen van de boer is het bedrag dat overblijft voor bedrijfsleiding en handenarbeid, nadat alle kosten inclusief afschrijving en 5% rente voor het geïnvesteede kapitaal in rekening gebracht zijn.

De rente is berekend op basis van het geïnvesteede kapitaal (aanschaffingswaarde). Dit laatste is ongeveer 66% van de huidige handelswaarde. In feite is dus ongeveer 3% rente van de vervangingswaarde als kosten in aanmerking genomen.

Voor alle bedrijfsgrootteklassen met uitzondering van de bedrijven groter dan 100 ha werden de bedrijfsresultaten in de eerste jaren belangrijk beter. Daarna trad er echter over de gehele linie een daling op tot het laatste jaar, dat weer enige verbetering te zien geeft. De voorlopige bedrijfsuitkomsten van 1959/60 laten echter weer een belangrijke daling zien.

De produktiviteit in de verschillende bedrijfsgrootteklassen wordt in de volgende tabel toegelicht.

Tabel 22

DE GEMIDDELDE PRODUKTIE IN DE VERSCHILLENDE BEDRIJFSGROOTTEKLASSEN
KR. PER ARBEIDSDAG IN 1954/55-1958/59

Bedrijfs-grootte	Minder dan 10 ha	10-20 ha	20-30 ha	30-50 ha	50-100 ha	> 100 ha	To- taal
Bruto-opbrengst	69,80	82,60	85,90	86,60	88,40	82,30	81,30
Nettoproduktie 1)	43,50	54,40	59,20	59,90	60,80	59,70	54,60

1) Bruto-opbrengst - aangekocht veevoer + kunstmest.

Bron: zie tabel 21.

De nettoproduktie per arbeidsdag is voor de bedrijven groter dan 20 ha bijzonder gelijkmatig. Alleen bij de bedrijven kleiner dan 10 ha en in mindere mate in de groep 10-20 ha blijft de arbeidsproduktiviteit iets achter. Van dit gezichtspunt uit lijkt het dus wenselijk de bedrijven zoveel mogelijk tot meer dan 10 ha te vergroten.

De ontwikkeling van de financiële resultaten in de verschillende landbouwgebieden in Denemarken wordt in tabel 22 gegeven.

Tabel 23

DE ONTWIKKELING VAN HET ARBEIDSINKOMEN VAN DE BOER IN DE VERSCHILLENDE
GEBIEDEN

	1948 /49	1949 /50	1950 /51	1951 /52	1952 /53	1953 /54	1954 /55	1955 /56	1956 /57	1957 /58	1958 /59
Seeland	119	115	114	121	116	116	109	108	107	98	103
Zd. Eilanden	136	120	116	122	112	111	102	129	125	118	101
Fünen	112	114	105	101	110	109	97	93	100	99	97
Oost-Jutland	90	96	103	105	113	105	111	102	106	109	104
Midden-Jutland	75	88	90	91	84	87	98	88	87	91	104
Noord-Jutland	85	80	77	73	76	74	92	91	84	87	91
West-Jutland	82	87	94	86	88	96	91	89	91	97	100
Denemarken	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Arbeidsinkomen in Kr. per ha	405	510	543	591	612	574	487	553	522	502	568
Idem, index	100	126	134	146	151	142	120	137	129	124	140

Bron: zie tabel 21.

Voor elk jaar is aangegeven hoeveel procent het arbeidsinkomen van de boer per ha in de verschillende gebieden afwijkt van het gemiddelde voor geheel Denemarken. Uit de tabel blijkt dat er aan het begin van de periode een belangrijk verschil aan rentabiliteit bestond tussen de eilanden en Jutland. In de loop der jaren is dit verschil echter steeds kleiner geworden, zodat het inkomensniveau in het laatste jaar voor alle gebieden ongeveer gelijk is. Het laatste deel van de tabel geeft de ontwikkeling van het arbeidsinkomen van de boer per ha voor het gehele land in Kr./ha en in indexcijfers, waarbij 1948/49 = 100.

De belangrijkste oorzaak van de daling der bedrijfsresultaten moet men zoeken in een daling van de prijzen voor landbouwprodukten, gepaard gaande met een belangrijke stijging van de kosten.

Tabel 24

DE ONTWIKKELING VAN DE PRIJZEN EN DE PRODUKTIE IN DE DEENSE LANDBOUW
1948/49 = 100

	1948 /49	1949 /50	1950 /51	1951 /52	1952 /53	1953 /54	1954 /55	1955 /56	1956 /57	1957 /58	1958 /59
Prijzen van landbouwprodukten 1)	100	100	103	111	112	107	107	114	110	97	106
Kosten 1)	100	104	113	126	127	125	131	134	138	134	138
Brutoproduktie 2) 3)	100	120	120	115	131	131	133	131	133	140	143
Arbeidsjaareenheden 2)	100	99	97	94	93	90	88	84	82	79	78
Produktie per AJE (3:4)	100	117	124	122	141	146	151	156	162	177	183
Bruto toegevoegde waarde 2) 3)	100	118	117	122	134	125	125	130	142	141	-
Arbeidsproduktiviteit (6:4)	100	119	121	130	144	139	142	155	173	178	-
Arbeidsinkomen van de boer	100	126	134	146	151	142	120	137	129	124	140

1) De samv. danske landboforeninger.

2) "Statistisk Aarbog" en Landbrugsstatistik.

3) Constante prijzen.

De Deense landbouw heeft getracht deze ongunstige prijsontwikkeling te compenseren door de produktie uit te breiden en de produktiviteit te verhogen. Tabel 23 toont aan, dat het tot 1952/53 mogelijk was de bedrijfsresultaten met 51% te verhogen. Dit gebeurde met behulp van een produktiestijging van 34%, gecombineerd met een daling van het aantal arbeidsjaareenheden van 7%, waardoor de arbeidsproduktiviteit toenam met 44%. Van 1952/53 af bleef de produktie een aantal jaren constant en ofschoon de arbeidsproduktiviteit jaarlijks toenam, bleek dit niet voldoende om de verslechtering van de "ruilvoet" te

compenseren. In de laatste jaren had weer een produktiestijging plaats. Zoals reeds eerder is opgemerkt, schijnt de inkomensstijging van 1958/59 slechts van voorbijgaande aard te zijn. Deze ongunstige ontwikkeling van het inkomen en de sterke mechanisatie in de Deense landbouw hebbenertoe geleid, dat de financiering van de bedrijfsvoering niet met de lopende inkomsten heeft kunnen plaatshebben. De schuldenlast van de Deense boeren is in deze periode toegenomen.

Voor een vergelijking van het arbeidsinkomen in de landbouw met andere groepen van de Deense economie staan slechts gegevens van de inkomstenbelasting ter beschikking. Voor de aangifte van het inkomen voor de inkomstenbelasting is het in Denemarken toegestaan, de betaalde belasting van het vorige jaar en een deel van de verzekeringspremies af te trekken. Om het werkelijk opgegeven inkomen te vinden, moeten de bedragen dus belangrijk verhoogd worden (ca. 30-33%). 1)

In tabel 25 is het gemiddelde inkomen vermeld van 5 categorieën uit de landbouw en van 2 groepen buiten de landbouw.

Tabel 25

GEMIDDELD INKOMEN NA AFTREK VAN DE BELASTINGEN

	Grote landbouwbedrijven	Middel- grote	Kleine	Inwonende arbeiders	Landar- beiders	Industrie- arbeiders	Zelfstan- digen
1947	15697	5490	3565	3189	4061	5017	9077
1948	17489	5937	3800	3122	4202	5429	8966
1949	24567	7038	4214	3239	4285	5669	9103
1950	29082	8487	4921	3467	4708	6193	10142
1951	30912	9409	5375	3611	5122	6541	10360
1952	30149	9835	5731	3796	5434	6963	10776
1953	28766	9876	5959	3910	5608	7192	11422
1954	24771	9356	6094	4152	5896	7667	11998
1955	25276	9413	6187	4320	6114	7889	12406
1956	28107	9804	6338	4467	6587	8368	12743
1957	21281	9142	6349	4489	6872	8789	12912

Bron: "Statistisk Aarbog"

Uit bovengenoemde gegevens blijkt dat de ondernemers op de middelgrote landbouwbedrijven een inkomen hadden dat iets lager was dan dat van de zelfstandigen in andere bedrijfstakken, maar iets hoger dan dat van industriearbeiders. De kleine boeren hebben een inkomen dat ongeveer vergelijkbaar is met dat van de landarbeiders. Voor deze beide groepen is het inkomen echter lager dan het inkomen van de industriearbeiders. De groep met het laagste inkomen vormen de inwonende knechts. Hierbij moet echter bedacht worden dat deze

1) In 1956 waren de aftrekbare bedragen voor de zelfstandigen in de gehele Deense landbouw ongeveer als volgt: renteuitgaven 250 mln.Kr., persoonlijke belastingen 400 mln.Kr., verzekeringen 110 mln.Kr.

groep overwegend uit jonge en ongetrouwde arbeiders (mannen en vrouwen) bestaat (zie hoofdstuk IV).

Wat de ontwikkeling van het inkomen (zie bijlage 6) betreft, blijkt dat de landbouwers uit alle drie de groepen hun inkomen bij het begin van de jaren vijftig in verhouding tot de andere bevolkingsgroepen belangrijk verbeterden. Maar terwijl het inkomen van de laatsten regelmatig van jaar tot jaar stijgt, blijft het voor de middelgrote landbouwbedrijven sinds 1951 praktisch constant. Alleen het inkomen van de kleine boeren steeg nog iets. De (relatieve) loonstijging van de landarbeiders heeft zich gedurende alle jaren in ongeveer gelijke mate als voor de industriearbeiders voortgezet. De lonen van de inwonende knechts zijn daarentegen wel regelmatig gestegen, maar in geringere mate dan voor de andere groepen.

Gedurende de gehele periode heeft een zeer grote afvloeiing uit de landbouw plaatsgehad. In de eerste jaren waren het speciaal de inwonende knechts, maar later is ook de afvloeiing van de landarbeiders eveneens toegenomen (zie bijlage 7).

§ 4. De produktiviteit van de Deense en de Nederlandse landbouw

In het voorgaande hebben wij kunnen vaststellen, dat de bedrijfs-groottesstructuur en de arbeidsbezetting per ha in Denemarken als zeer gunstig beoordeeld moeten worden in vergelijking met Nederland. Bovendien hebben wij gezien, dat de opbrengsten per ha en per dier iets lager zijn dan die in Nederland. Een eventuele voorsprong van de Deense landbouw zal daarom tot uiting moeten komen in een hogere arbeidsproduktiviteit.

Ten einde een vergelijking te kunnen maken tussen de Deense en Nederlandse landbouw hebben wij getracht het arbeidseffect in deze beide bedrijfstakken te meten. Daar het Deense bedrijfstype het beste overeenkomt met het gemengde zandbedrijf in Nederland, zijn tevens de zandgronden in de vergelijking opgenomen.

Tabel 26¹⁾

HET ARBEIDSEFFECT IN DE DEENSE EN NEDERLANDSE LANDBOUW

	Nederland	Zandgronden	Denemarken
Aantal bedrijven > 1 ha	230000	116000	196000
Oppervlakte cultuurgrond	2228000	976000	3100000
Arbeidsjaareenheden	445000	185000	315000 ²⁾
Standaarduren/ha	439	445	389
Standaarduren/v.a.k.	2280	2380	380
(= arbeidseffect)			
Index (zandgr. = 100)	96	100	152
Standaarduren/v.a.k. onafhankelijk van de voederwinning	2300	2400	3200
Index (zandgr. = 100)	96	100	133

1) Zie bijlage 8.

2) De arbeidsprestaties van vrouwelijke en jonge arbeidskrachten zijn waarschijnlijk niet gecorrigeerd voor volwaardigheid. Dit betekent dat het aantal AJE voor Denemarken belangrijk zou moeten worden verlaagd.

Bij deze vergelijkingen is de keuze van de hoogte van de standaarduren van groot belang, vooral indien het produktieplan op bepaalde punten sterk uiteenloopt. Omdat het areaal hakvruchten en kunstweiden in Denemarken veel groter is dan op de zandgronden, is een tweede berekening uitgevoerd, waarbij de gehele ruwvoederwinning buiten beschouwing is gelaten. Hiervoor in de plaats is het aantal standaarduren voor het rundvee met een toeslag voor de voederwinning verhoogd. Ook de omvang van de tuinbouw loopt sterk uiteen. De vergelijking van Denemarken met de zandgronden verdient daarom de voorkeur.

Uit tabel 26 blijkt inderdaad dat het arbeidseffect in de Deense landbouw ca. 1,5 x zo groot is als in ons land. Hoewel de bovenstaande benadering slechts een globaal karakter draagt, toont zij toch op ondubbelzinnige wijze een duidelijk verschil in arbeidseffect aan. De belangrijkste verklaring voor het gunstige arbeidseffect in Denemarken moet worden gezocht in de sterke mobiliteit van de gezinsarbeidskrachten, de gunstige bedrijfsgroottestructuur en de sterke mechanisatie.

Door de mobiliteit van de gezinsarbeidskrachten wordt in Denemarken een relatief dichte arbeidsbezetting, die voortspuit uit de gezinscyclus, vermeden. Dat dit een zeer belangrijke invloed kan hebben op het arbeidseffect blijkt uit het derde onderzoek naar het kleine-boerenvraagstuk in Nederland. Het is in Denemarken gebruikelijk, dat vele boerenzoons reeds op jeugdige leeftijd op andere bedrijven gaan werken en in vele gevallen niet op het ouderlijke bedrijf opvolgen, maar elders een klein bedrijfje kopen. Het uniforme bedrijfstype bevordert de bereidheid op grotere bedrijven te gaan werken. Dat dit op grote schaal voorkomt, blijkt o.a. uit het grote aantal ongehuwde arbeiders (zie hoofdstuk IV en bijlage 7).

Een vergelijking, waarbij tevens rekening wordt gehouden met de opbrengsten en de prijzen (exclusief subsidies) van de landbouwproduktie wordt in tabel 27 gegeven.

Tabel 27

DE BRUTO TOEGEVOEGDE WAARDE PER ARBEIDSKRACHT

	1955/56	1956/57	1957/58
Nederland (gld.)	6350	7050	7000
Denemarken (Kr.)	14600	14450	14750
In procenten 2)			
(Ned. = 100)	115	103	105

1) Voor de berekening is het aantal Kr. gehalveerd.

Bronnen: "Statistisk Aarbog 1958";
"Landbouwcijfers 1960".

De toegevoegde waarde per arbeidskracht blijkt in Denemarken ook groter te zijn dan in ons land.¹⁾ Hoewel de Deense landbouw in het algemeen dus lagere opbrengsten en lagere prijzen voor de meeste produkten laat zien, behoudt de Deense boer toch zijn voorsprong. De vorenstaande gegevens laten geen uitspraak toe over de inkomenspositie van de Deense landbouw, immers de afschrijvingen voor gebouwen en inventaris moeten nog in mindering worden gebracht. Wel tonen ze het grote belang aan van een goede bedrijfsgroottesstructuur en een gunstige man/land-ratio.

Tenslotte wordt nog een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit gedurende de laatste jaren.

Tabel 28

DE ONTWIKKELING VAN DE ARBEIDSPRODUKTIVITEIT IN DE LANDBOUW

	Bruto toegevoegde waarde, constante prijzen		Arbeidsjaar-eenheden		Arbeidsproduktiviteit	
	Ned.	Den.	Ned.	Den.	Ned.	Den.
1954	100	100	100	100	100	100
1955	106	100	98	98	107	102
1956	97	104	96	93	101	116
1957	104	114	94	91	111	124
1958	111	113	94	88	117	128
1959	106	-	91	87	116	-

Bronnen: "Statistisk Aarbog";
"Landbouwcijfers 1960".

De stijging van de arbeidsproduktiviteit is in Denemarken belangrijk groter dan in ons land. Dit wordt veroorzaakt door een grotere stijging van de produktie en een sterkere daling van de arbeidsbezetting. Uit de voorgaande hoofdstukken is reeds gebleken, dat in de nabije toekomst een voortgaande daling van de arbeidsbezetting in de Deense landbouw aannemelijk is. Wij mogen dan ook aannemen, dat het verschil in arbeidsproduktiviteit tussen de beide landen de eerste jaren zeker niet kleiner zal worden. Dit neemt echter niet weg, dat de inkomenspositie van de Deense landbouw ook in de nabije toekomst als ongunstig beoordeeld moet worden.

1) Zie noot 2 bij tabel 26.

HOOFDSTUK VII

TOEKOMSTPERSPECTIEF

In de laatste jaren is bij herhaling de concurrentiepositie van de Nederlandse landbouw in vergelijking met de Deense in discussie geweest. Dit gold in het bijzonder de kostprijs van de melk. Een volledige vergelijking van de produktiekosten van de belangrijkste produkten kan echter in het kader van dit verslag niet worden gemaakt; dit eist uiteraard een uitgebreider onderzoek. Wel kunnen enkele indicaties worden gegeven, op welke punten de Deense en de Nederlandse landbouw belangrijke verschillen vertonen.

In enkele karakteristieke kenmerken samengevat kan men zeggen dat de Deense landbouw wat de bedrijfsgruottestructuur betreft veel overeenkomst vertoont met de zeekeleigebieden in Nederland, doch dat het bedrijfstype het best vergelijkbaar is met dat op de zandgronden. Bovendien is de arbeidsbezetting per bedrijf in Denemarken lager dan in Nederland, hetgeen resulteert in een gunstiger man/land-ratio; het aantal ha per man bedraagt in Denemarken 9,6 tegenover 6,0 in Nederland. De grote uniformiteit van de bedrijfsgruottestructuur en het produktieplan in combinatie met de verdeling in kleine en grote bedrijven scheppen de voorwaarden voor een grote mobiliteit van de arbeidskrachten. Niet alleen de gemiddelde bedrijfsgruotte, maar ook de mobiliteit van de gezinsarbeidskrachten is van grote betekenis voor de gunstige "man/land-ratio".

Door de mobiliteit van de boerenzoons, zowel in hun opleidingsperiode als bij de bedrijfsoverneming worden de moeilijkheden, die verband houden met het optreden van de gezinscyclus, niet als een probleem gezien. Bij de gedachtenvorming over de minimumbedrijfsgruotte speelt dan ook de gezinscyclus geen rol.

Een direct gevolg van het geringer aantal arbeidskrachten per 100 ha cultuurgrond is, dat in Denemarken - ondanks een wat lagere intensiteit van het produktieplan - het arbeidseffect ongeveer 50% hoger is dan op de Nederlandse zandgronden. Bovendien kan worden vastgesteld, dat de arbeidsproduktiviteit in Denemarken in de jaren na 1950 vermoedelijk sterker is gestegen dan in Nederland, in hoofdzaak door een sterkere afneming van het aantal arbeidskrachten.

De conclusie kan dan ook worden getrokken, dat de Deense landbouw zich op verschillende punten in gunstiger omstandigheden bevindt dan met name het Nederlandse landbouwbedrijf op de zandgronden. Deze relatief gunstiger positie houdt overigens niet in, dat het perspectief voor de Deense landbouw bijzonder rooskleurig is. Integendeel, in het bijzonder in de laatste jaren hebben zich een aantal omstandigheden voorgedaan, waardoor men zich in brede kring is gaan bezinnen op het tot dusverre gevoerde landbouwbeleid, zowel het markt- en prijsbeleid als het structuurbeleid. Dit onbehagen heeft geleid tot de instelling van drie commissies, die tot taak hebben de ontwikkeling van de landbouw, het landbouwbeleid in zijn verschillende facetten op wat langere termijn te bezien.

Uit hoofdstuk VI is reeds gebleken dat het inkomen op de Deense

landbouwbedrijven, ondanks de toeneming van de produktie en de verhoging van de arbeidsproduktiviteit in de jaren na 1950 aanzienlijk is gedaald. De oorzaak hiervan ligt enerzijds in de daling van de prijzen van landbouwprodukten en anderzijds in de sterke stijging van de kosten, waardoor de ruilvoet belangrijk is verslechterd. De vraag kan worden gesteld hoe de ruilvoet zich in de toekomst zal ontwikkelen.

Wat de opbrengstprijzen betreft deze werden in hoofdzaak bepaald door de prijzen op de buitenlandse markt, aangezien in het op een vrij handelsverkeer afgestemde landbouwbeleid van Denemarken voor binnenlandse garantieprijzen geen plaats was met uitzondering van een enkel produkt. De invoering van basisprijzen voor broodgranen en zuivelprodukten voor de binnenlandse markt is van recente datum. Gezien de onzekerheid van de prijsontwikkeling op de exportmarkten - mede als gevolg van de protectionistische tendenties in West-Europa - wordt in Denemarken door sommigen een uitbreiding van het stelsel van garantieprijzen bepleit.

Ten aanzien van de kostenfactor zou men kunnen stellen dat de kosten in de Deense landbouw - in overeenstemming met de gehele loon- en prijsontwikkeling in Denemarken en West-Europa - in de toekomst nog aanzienlijk zullen stijgen. Deze stijging zou bij de huidige structuur van de landbouw niet volledig kunnen worden gecompenseerd door een verhoging van de efficiency.

Als geheel zou er derhalve in de toekomst eerder een verslechtering dan een verbetering in de ruilvoet zijn te verwachten. Het gevolg hiervan zou zijn, dat de inkomens op de landbouwbedrijven ondanks een toeneming van de arbeidsproduktiviteit relatief bij die van andere bevolkingsgroepen achter zouden blijven.

Om tot een beter inzicht te komen in de hierboven gestelde problematiek zijn, zoals gezegd, drie commissies ingesteld. Over de resultaten van het werk van deze commissies is nog niets bekend.

Volgens Skovgaard zal men in Denemarken, om de boeren op de goed geleide bedrijven een redelijk inkomen te kunnen bieden, het traditionele prijsbeleid gebaseerd op vrije marktprijzen (grotendeels) dienen op te geven om over te gaan tot een meer of minder uitgebreid stelsel van prijsregelingen op de binnenlandse markt. 1)

Zo overweegt het georganiseerde bedrijfsleven een regeling door te voeren volgens welke de prijzen van de zuivelprodukten op de binnenlandse markt op basis van de produktiekosten vastgesteld zullen worden. Praktisch alle zuivelfabrieken (meer dan 1400) hebben zich reeds vrijwillig tot deelneming gebonden, zodat verwacht mag worden dat binnen afzienbare tijd de prijsregeling in werking zal worden gesteld. Voor de andere produkten kan een dergelijke prijsregeling waarschijnlijk alleen met hulp van de overheid doorgevoerd worden.

In nauw verband met dit prijsbeleid dient men zich te bezinnen op het tot dusverre gevoerde structuurbeleid. In dit verband wijst Skovgaard op een verbetering van de bedrijfsgroottestructuur, waarbij men zich in het algemeen op een minimumgrootte van 10-20 ha zou dienen te baseren. In verband met de spreiding van de bedrijven zijn regionale structuurproblemen slechts van weinig betekenis.

1) K. Skovgaard "Agrarstrukturpolitik im Rahmen regionaler Wirtschaftspolitik", bijdrage voor de conferentie van Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie (maart 1961).

Een eventuele verbetering van bedrijfsgroottestructuur in Denemarken komt in wezen neer op een verdere vermindering van de agrarische beroepsbevolking. In de jaren tussen 1945 en 1959 is het aantal bedrijven in Denemarken met ongeveer 2000 per jaar afgenomen. Uit hoofdstuk IV is gebleken, dat voor een gelijkblijvend aantal bedrijven elk jaar ongeveer 7000 boerenzoons beschikbaar moeten zijn. Dit aantal bedraagt thans ongeveer 3000 à 4000. Het tekort aan opvolgers zal een beleid dat gericht is op bedrijfsvergroting uiteraard aanzienlijk vergemakkelijken.

LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlage 1	Reisprogramma in Denemarken
Bijlage 2	Leeftijdsofbouw van de mannelijke werkenden in de landbouw
Bijlage 3	Omvang van de melkveestapel per bedrijf in Nederland en Denemarken
Bijlage 4	Wijzigingen in het bouwplan en de veebezetting
Bijlage 5	a. De procentuele samenstelling van de bruto-opbrengst in de verschillende landbouwgebieden 1958/'59
b. De procentuele opbouw van kosten en opbrengsten
c. De procentuele verdeling van de landbouwbedrijven naar gebied en bedrijfsgrrootte
Bijlage 6	Gemiddeld inkomen na aftrek van de belastingen indexcijfers (1947-1951 = 100)
Bijlage 7	De ontwikkeling van de arbeidsbezetting in de landbouw in Denemarken
Bijlage 8	Het grondgebruik en de arbeidsbehoefte in Nederland en Denemarken

REISPROGRAMMA IN DENEMARKEN

Maandag, 5 september

Bespreking met:

- a. prof. Kr. Skovgaard, hoofd van de afdeling Landbouweconomie van de Landbouwhogeschool in Kopenhagen;
- b. prof. A. Milthers, hoofd van de afdeling Landbouwgeografie van de Landbouwhogeschool;
- c. de heer N. Wermuth, hoofd van de afdeling Domeinen van het Ministerie van Landbouw.

Dinsdag, 6 september

Bespreking met:

- a. de heren K. Damgaard en E. Høgsbro Holm van het secretariaat van de "Samvirkende Danske Husmandsforeninger;
- b. de heer C. Thomsen van Det Landøkonomiske Driftsbureau.

Voorts werd een excursie gemaakt naar het tuinbouwgebied Amager ten zuiden van Kopenhagen onder leiding van de heer M.C. Amsen, hoofd van het "Plantavlslaboratoriet".

Woensdag, 7 september

Reisdag: Kopenhagen - Aarhus.

Donderdag, 8 september

Bespreking met:

- a. prof. Jørgen Pedersen, hoofd van "Aarhus Universitets Økonomiske Instituut";
- b. dr. Holger Gad, medewerker van het instituut.

Vrijdag, 9 september

Een excursie door Jutland onder leiding van O.E. Kristiansen, consulent van de "Samvirkende Jydske Husmands Foreninger".

Bezoek aan een ontginnings- en kolonisatieproject nabij Tarms, onder leiding van de heer E. Vestbo, voorzitter van de "Samvirkende Jydske Husmands Foreninger".

LEEFTIJDOPBOUW VAN DE MANNELIJKE WERKENDEN IN DE LANDBOUW

Leeftijd	Aantal werkenden in							
	1925	1930	1935	1940	1945	1950	1955	1959
17 jaar	14.500	15.000	14.500	14.000	12.000	8.500	7.500	6.700
22 jaar	10.200	10.700	10.400	9.900	8.400	6.800	4.500	3.500
27 jaar	8.000	8.700	8.600	8.600	7.500	6.300	5.000	3.000
32 jaar	7.400	8.100	8.100	8.200	7.400	6.500	5.800	4.500
37 jaar	6.700	6.600	7.000	7.300	7.100	7.000	6.000	5.300
42 jaar	5.900	5.800	6.300	6.600	6.500	6.500	6.500	5.500
47 jaar	5.600	5.500	5.800	6.000	6.100	6.200	6.000	6.000
52 jaar	5.100	5.200	5.300	5.200	5.600	6.000	5.700	5.500
57 jaar	4.400	4.600	4.600	4.500	5.000	5.000	5.500	5.200
62 jaar	3.400	3.300	3.400	3.600	3.400	3.600	4.500	5.000
67 jaar	2.400	2.500	2.300	2.100	2.200	2.400	2.400	3.300

Bron: Tot en met 1950 H. Gad, t.a.p., deel I, blz. 90,
na 1950 Landbrugstatistik en eigen schattingen.

De cijfers van 1955 en 1959 zijn voor de 17-jarigen overgenomen uit tabel 13. Het aantal 22-jarigen voor 1955 werd gevonden door het aantal 17-jarigen van 1950 met 4000 te verminderen. Gezien het aantal dat in voorgaande perioden op deze leeftijd afvloeiده lijkt dit cijfer wel verantwoord. Hetzelfde geldt voor de daling tot 3000 in 1959 voor het aantal 27-jarigen. Het aantal 22-jarigen in 1959 is af te leiden uit het aantal 20-jarigen in 1957. Dit is ongeveer gelijk aan het aantal 19-jarigen in 1957, dat 4300 bedroeg. Dit aantal zal in twee jaar wel tot $\pm$ 3500 zijn gedaald. De overige cijfers van 1955 en 1959 werden verkregen door de bezetting van een leeftijdsklasse per 5 jaar met 500 te verminderen; voor de overgang van de leeftijdsklasse der 62-jarigen naar die der 67-jarigen is een vermindering van 1200 toegepast. Dit komt ongeveer overeen met de vermindering die vóór 1950 optrad.

Bijlage 3

OMVANG VAN DE MELKVEESTAPEL PER BEDRIJF IN NEDERLAND EN DENEMARKEN

a. Aantal bedrijven (x 1000) verdeeld naar het aantal melkkoeien per bedrijf

Absoluut	Totaal	Aantal melkkoeien per bedrijf					
		1-4	5-9	10-19	20-29	30-49	50 en meer
Nederland	185	67	61	40	12	4,8	0,251
Zandgronden	102,7	77,9		21,2	2,9	0,07	0,038
Denemarken	177	47	74	45	8	2	0,769
<u>Relatief</u>							
Nederland 1959	100	36	33	22	6	2,6	0,1
Zandgronden 1959	100	76		20,5	2,8	0,7	0,04
Denemarken 1955	100	27	42	25	5	1,1	0,5

b. Aantal melkkoeien (x 1000) verdeeld naar het aantal per bedrijf

Absoluut	Totaal	Aantal melkkoeien per bedrijf					
		1-4	5-9	10-19	20-29	30-49	50 en meer
Nederland 1959	156,5	164	414	531	273	168	15
Zandgronden 1959	726	364		269	64,1	25,6	2,5
Denemarken 1955	1483	137	492	565	168	65	56
<u>Relatief</u>							
Nederland 1959	100	10	27	34	17	11	1
Zandgronden 1959	100	50		37	9	3,5	0,4
Denemarken 1955	100	9	33	39	11	4	4

Bronnen:

Nederland: C.B.S. Maandstatistiek van de Landbouw 8 (1960) 1 (jan.) 18.
Denemarken: Statistisk Aarbog 1958. Berekend op grond van een steekproef van 12000 bedrijven.

WIJZIGINGEN IN HET BOUWPLAN EN DE VEEBEZETTING
Periode 1920/21 - 1939/40 t.o.v. 1952/53 - 1956/57

Percentage van de oppervlakte cultuurgrond	< 10 ha	10-20 ha	20-30 ha	30-50 ha	50-100 ha	> 100 ha
Graan	- 2,4	- 0,8	+ 0,7	+ 0,9	+ 0,5	+ 1,4
Hakvruchten	+ 1,2	+ 1,0	+ 0,8	+ 0,1	+ 0,3	- 0,5
Grasland en kunstweiden	+ 0,7	- 1,2	- 2,4	- 3,9	- 2,4	- 6,1
Suikerbieten	+ 0,8	+ 1,2	+ 1,5	+ 1,9	+ 0,8	+ 1,7
Handelsgewassen	- 0,1	+ 0,1	+ 0,1	+ 1,8	+ 2,2	+ 5,7
Braak	- 0,2	- 0,3	- 0,7	- 0,8	- 1,4	- 2,2
Veebezetting per 100 ha						
Paarden	- 2,7	- 3,0	- 5,3	- 5,9	- 5,3	- 4,7
Melkkoeien	- 1,8	- 1,4	- 4,2	- 3,1	- 2,6	- 6,6
Overig rundvee	+16,4	+ 8,6	+ 3,0	+ 5,5	+ 8,7	+ 3,8
Mestvarkens	- 4,3	+34,6	+16,4	+15,5	+24,5	- 2,6

Bijlage 5

a. DE PROCENTUELE SAMENSTELLING VAN DE BRUTO-OPBRENGST
IN DE VERSCHILLENDE LANDBOUWGEBIEDEN 1958/59

	See- land	Zuid. eilan- den	Fünen	Oost- Jut- land	Midden- Jut- land	Noord- Jut- land	West- Jut- land	Dene- marken totaal
Granen								
Aardappelen en suikerbieten	6,0	12,4	8,1	5,5	2,0	1,9	3,3	7,0
Overige	3,0	24,4	7,3	2,0	3,2	2,1	1,3	5,1
Overige	3,0	3,6	4,5	1,6	0,9	0,7	1,3	2,6
Plantaardige produktie	12,2	40,4	19,9	9,1	6,1	4,7	5,9	14,7
Melk	30,0	21,5	28,6	31,4	29,9	34,5	26,8	28,8
Rundvee	13,1	9,7	10,1	15,9	18,3	19,3	21,9	15,4
Varkens	34,4	20,7	29,7	34,4	36,5	34,2	36,0	33,2
Kippen	10,0	7,7	11,6	9,0	8,8	6,8	9,0	7,6
Overig	0,3	0,3	0,1	0,2	0,3	0,5	0,4	0,3
Dierlijke produktie	87,8	59,6	80,1	90,9	93,9	95,3	94,1	85,3

b. DE PROCENTUELE OPBOUW VAN KOSTEN EN OPBRENGSTEN

Kosten				Opbrengsten			
	1948 /49	1953 /54	1956 /57		1948 /49	1953 /54	1956 /57
Arbeid	44,6	42,0	40,2	Akkerbouwprodukten	20,8	14,3	14,0
Krachtvoeder	16,5	17,9	19,3	Melk	39,5	34,2	31,5
Kunstmest	4,2	5,4	5,6	Omzet en aanwas rundvee	7,8	10,6	12,6
Ov. hulpstoffen	12,0	9,6	9,8	Varkens	20,0	30,9	32,1
Gebouwen	4,4	5,0	4,5	Kippen	8,3	7,7	7,3
Werktuigen	6,7	9,5	9,9	Ov. opbrengsten	3,6	2,3	2,5
Ov. uitgaven	11,6	10,6	10,7				
	100,0	100,0	100,0		100,0	100,0	100,0

c. DE PROCENTUELE VERDELING VAN DE LANDBOUWBEDRIJVEN NAAR
GEBIED EN BEDRIJFSGROOTTE 1951

	0,55-3 ha	3-5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-30 ha	30-60 ha	>60 ha
Eilanden	16,1	14,9	28,2	12,0	18,8	8,3	1,7
Seeland	13,7	14,2	30,0	12,6	18,9	8,9	1,7
Bornholm	25,6	17,0	25,2	9,3	14,8	7,3	0,8
Soll Falster	16,3	11,5	27,6	10,8	20,4	10,3	3,1
Fünen	18,7	17,1	25,6	12,0	18,7	6,5	1,4
Jutland	7,1	8,0	26,0	17,9	27,0	11,6	2,4
Oost	9,5	11,0	27,4	15,5	24,7	9,9	2,0
Noord	7,8	9,0	31,7	18,5	21,7	9,1	2,2
West	4,9	6,0	22,4	20,2	32,3	12,6	1,6
Zuid	6,1	4,3	19,3	15,6	30,0	19,4	5,3
Denemarken	10,4	10,5	26,8	15,8	24,0	10,4	2,1

GEMIDDELD INKOMEN NA AFTREK VAN DE BELASTINGEN
INDEXCIJFERS (1947 - 1951 = 100)

	Grote	Middel- grote	Kleine	Inwon- de ar- beiders	Land- arbei- ders	Indus- triar- beiders	Zelf- stan- digen
	landbouwbedrijven						
	1947 - 1951 = 100						
1947-1951	100	100	100	100	100	100	100
1947	72	81	86	98	94	90	97
1948	81	88	92	96	97	97	96
1949	113	104	102	100	99	102	98
1950	134	126	119	107	109	111	109
1951	142	140	130	111	119	117	111
1952	139	146	139	117	126	125	116
1953	133	147	144	120	130	129	123
1954	114	139	147	128	137	137	129
1955	116	140	150	133	142	141	133
1956	129	145	154	137	153	150	137
1957	98	136	154	138	159	158	139

DE ONTWIKKELING VAN DE ARBEIDSBEZETTING IN DE LANDBOUW IN DENEMARKE (1949/50 TOT 1958/59)
(Arbeidsjaareenheden)

Jaar	Bedr. leider en familieleden	Vaste arbeidskrachten										Losse arbeidskrachten									
		ongehuud					gehuud														
		mannen		vrouwen		totaal	mannen		vrouwen		totaal	mannen		vrouwen		totaal	mannen		vrouwen		totaal
		1000 pers.	%	1000 pers.	%		1000 pers.	%	1000 pers.	%		1000 pers.	%	1000 pers.	%		1000 pers.	%	1000 pers.	%	
1949/50	251,6	100	70,2	100	28,3	100	98,5	100	17,7	100	5,6	100	23,4	100	19,5	100	4,1	100	23,6	100	
1950/51	246,3	98	69,5	99	27,6	98	97,1	89	18,0	101	5,2	92	23,1	99	19,8	101	3,4	83	23,1	98	
1951/52	242,4	97	66,2	94	26,2	93	92,4	94	18,6	105	4,7	84	23,3	100	17,9	92	3,2	79	21,1	90	
1952/53	238,0	95	64,1	91	25,5	90	89,6	91	18,9	107	4,3	76	23,2	99	18,7	96	2,7	66	21,4	91	
1953/54	234,8	93	62,0	88	23,4	83	85,4	87	18,9	107	4,0	73	23,0	98	17,9	92	2,6	63	20,5	87	
1954/55	231,5	92	58,4	83	22,3	79	80,7	82	18,7	106	3,9	69	22,6	97	17,0	87	2,4	59	19,4	82	
1955/56	222,7	89	55,5	79	20,2	72	75,7	77	18,2	103	3,7	65	21,9	94	14,9	77	2,2	53	17,1	73	
1956/57	217,9	87	54,4	78	20,9	74	75,3	77	17,5	99	3,4	60	20,9	90	14,5	75	2,2	54	16,7	71	
1957/58	209,5	83	53,7	76	18,6	66	72,3	73	16,5	93	3,0	54	19,6	84	14,8	76	2,1	51	16,9	72	
1958/59	.	.	51,9	74	17,2	61	69,1	70	15,7	88	2,8	50	18,5	79	14,0	72	1,9	46	15,9	67	

Bron: Landbrugstatistik 1959, Kobenhavn 1960, blz. 14.

HET GRONDGEBRUIK EN DE ARBEIDSBEHOEFTE IN NEDERLAND EN DENEMARKEN

Gewas/diersoort	Standaard- uren	Nederland			Zandgronden		Denemarken	
		oppervlakte gewassen in ha	aantal stuks dieren	x100	oppervlakte aantal	uren x 1000	oppervlakte aantal	uren x 1000
a. Gewassen								
1. Granen	200	505,6		101120	244,2	48840	1428,9	285780
2. Peulvruchten	350	79,5		27825	3,5	1225	85,6	29960
3. Handelsgewassen								
4. Aardappelen	500(2/3)	136,1		68050 (45367)	53,2	26600 (17733)	87,0	43500 (29000)
5. Suikerbieten	500	93,0		46500	20,9	10450	55,2	27600
6. Voederbieten en ov. hakvruchten	(500)	42,5		21200	22,4	11200	417,5	208750
7. Groenvoedergew.	(100)	12,2		1220	1,4	140	653,6	65360
8. Ov. gewassen	200	3,3		660	1,3	260	7,2	1440
Totaal akkerbouwgew.		873,2		266575	347,3	98715	2723,7	662390
9. Grasland	100	1331,6		133160	612,7	61270	361,5	36150
10. Tuinbouw (groenten ooft	2000 800	65,0 63,0		130000 50400	14,0 13,1	28000 10480	9,0 1,0	18000 800
Totaal cultuurgrond		2309,8		580135	987,1	198465	3108,2	717340
b. Veebezetting								
11. Melkkoeien	200 (320)	1564,7		312940 (500704)	734,0	146800 (234880)	1433,0	286600 (458560)
12. Mestvarkens	40	1382,3		55292	918,1	36724	2702	108800
13. Kippen	2,5	25500,0		63750	23000	57500	13000	32500
14. Paarden (3 jr. en ouder)		160,0			85,3		182,0	
15. Schapen	10	227,7		2277	30,7	307	42,0	420
Totaal standaarduren				1014394 1) (1023895)		439796 1) (446399)		1154460 1) (993260)
Standaarduren/ha			439				368	
Tot. arbeidsjaareenh.				445000		185000		315000
Arbeidseffect				2280(2300) 1)		2380(2400) 1)		3480(3200) 1)

1) Onafhankelijk van de voederwinning van het rundvee.